

Political Islam in the Premodern Era

Mohammad Bagher Khorramshad*

Arezoo Mojtahedi**

Abstract

The present article, using the new term "political Islam", has tried to show that the connection between Islam and politics is not a new phenomenon and has existed in all periods of the pre-modern era. Therefore, the question is: What was political Islam like in the pre-modern era and how did it evolve? With the help of the "historical sociology" method and a comparison of findings between Sunni and Shiite political Islam in the pre-modern era, the answer was obtained that Sunni political Islam, emphasizing the existence of government and its legitimacy mainly based on consensus, installation and dominance, was solely for the purpose of maintaining the existing order, while in Shiite political Islam, emphasizing the theory of divine installation of the Imamate, legitimacy is exclusive to the government of the infallible Imams and, in the era of occultation, belongs to the jurists. The differences in four different models of power relations: consolidation-assistance, interaction-solidarity, sanctions-threat, and aggressive-radical have led to the formation of distinct political institutions and behaviors in different eras: In Sunni political Islam, the caliphate and monarchy were established with a pragmatic approach, but in Shiite political Islam, the absence of the infallible Imam gradually led to the central role of jurists in socio-political guidance. Sunni scholars have been more involved in the framework of governing institutions and as a position of action,

* Professor of Political Science, Department of Law and Political Science, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran (Corresponding Author), MB.khorramshad@gmail.com

** PhD candidate of Political Science, Political Thought, Department of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, ar.s.mojtahedi@gmail.com

Date received: 22/06/2025, Date of acceptance: 27/10/2025

and Shiite scholars have been less interactive and more in opposition with the proposal of deputizing the Imam.

Keywords: Political Islam, Pre-modern, Fuqaha (Jurists), Sunni Political Islam, Shi'a Political Islam.

Introduction

Islam has perpetually been simultaneously a religion, a culture, a civilization, and politics. However, the particular conditions of the contemporary era have imposed the term "Political Islam" upon global political discourse. Consequently, despite the knowledge and belief in this inherent principle, the use of this term in the title became necessary. This is to demonstrate, through citations, that although Political Islam is a new terminology, it existed within the essence of Islam prior to the Iranian Islamic Revolution and even before modernity. Furthermore, despite the West's insistence on the separation of religion and politics, if politics is defined in various ways and contexts, there can be no doubt about the solidarity between the religion of Islam and politics. Thus, the present article, by employing the novel term "Political Islam," has endeavored to show that the connection between Islam and politics is not a new phenomenon and has existed throughout all periods of the pre-modern era. Therefore, the question is: What was Political Islam like in the pre-modern era, and how did it evolve?

Materials & Methods

The answer to this question was achieved by examining Political Islam in the pre-modern era within the two main Islamic schools of thought, Sunni and Shi'a, utilizing the "Historical Sociology" method to provide a clearer picture of the formation of Political Islam in historical periods. This is a method that takes a prospective view of society rather than a retrospective one. In this method, history is not merely the "past" of an event but constitutes its "context" and not what came "before" it. Examining long-term historical periods using the historical sociology method also enables comparison and contrast. Therefore, examining the findings on Sunni and Shi'a Political Islam in the pre-modern era with the help of "Historical Sociology" and "comparing" the findings revealed fundamental differences between Sunni Political Islam and Shi'a Political Islam.

Discussion & Result

In Sunni Political Islam, political sovereignty can be separate from religious authority, whereas in Shi'a Political Islam, these two matters are inseparable, and an indissoluble link exists between religion and politics. Shi'ism considers the Infallible Imam both the political ruler and the religious authority, and in the era of occultation, it assigns guardianship to jurists simultaneously in political and religious affairs. In contrast, among the Sunnis, the theory of monarchy replaced the Caliphate. Sunni Political Islam emphasized the existence of government and its legitimacy, primarily based on consensus, appointment, and dominance, merely for maintaining the existing order. Whereas in Shi'a Political Islam, with its emphasis on the theory of the divine appointment of the Imamate, legitimacy is exclusive to the government of the Infallible Imams and, in the occultation era, belongs to the jurists.

Conclusion

A comparison of Sunni and Shi'a Political Islam in the pre-modern era, framed within four models of relationship with power among Sunni and Shi'a jurists—namely, consolidating-assisting, interactive-solidarity, prohibitive-threatening, and aggressive-radical—indicates that the majority of jurists from the four Sunni schools, accepted the Caliphate even in the form of hereditary monarchy, provided the appearances of Sharia were maintained. Often they appeared in the role of consolidating the government or interacting with power as the pro-government position. However, Shi'a scholars, especially Twelver Shi'a, believing in divine appointment, infallibility, and justice in governance, considered government without the Infallible Imam or his deputy to be imperfect or illegitimate and were always in a prohibitive-threatening or aggressive-radical relationship with power, being considered the opposition to the government. Therefore, the relationship of Sunni Political Islam and Shi'a Political Islam with power enabled strategic and tactical differences between these two schools towards political systems and showed that the relationship of Sunni Political Islam with power tended to be consolidating-assisting or interactive-solidarity. Hence, they generally accepted the legitimacy of the Caliphate, even in its non-ideal form. In contrast, the tendency of Shi'a Political Islam, primarily due to the non-acceptance of the Caliphate's legitimacy, has been mostly prohibitive-threatening or aggressive-radical, and thus, in most governments, they have played the role of opponents to the established government.

Explaining the logic of the historical behavior of Sunni Political Islam and Shi'a Political Islam clarifies why Shi'ites were often in a position of criticism or revolution, while Sunnis were more inclined towards interaction or, at most, gradual reform. In fact, by evaluating the impact of thought on action, it was demonstrated how theoretical foundations, such as the Imamate in Shi'a Political Islam or the Caliphate in Sunni Political Islam, led to different practical strategies. Therefore, in contemporary political analysis, this framework helps us to be able to compare the behavior of modern Islamic groups towards power with historical patterns in the future.

Bibliography

- Al-Bukhari al-Ju'fi, M. I. (n.d.). *Sahih al-Bukhari* (Vol. 4). Beirut: Dar Tawq al-Najah.
- Al-Mawardi, A. (n.d.). *Al-Ahkam al-Sultaniyyah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Naysaburi, M. (n.d.). *Sahih Muslim*. Translator: Ayyubi Nia, K. (Vol. 3).
- Al-Tahawi, A. (2016). *Al-'Aqidah al-Tahawiyyah*. Beirut: Al-Resalah Foundation.
- Ebrahimi, Fouad (2000). *The Relationship of Shiite Jurists with Governments - From the Fall of the Buyids to the Rise of the Sarbedaran (5th to 9th Centuries AH)*. Translator: Baghestani, M. Feqh), No. 24.
- Ibn 'Abd Rabbih, A. M., Qumayhah, M. M., & Tarhini, A. (1987). *Al-'Iqd al-Farid* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Khaldun, A. (1984). *Al-'Ibar; The History of Ibn Khaldun*. Translator: Ayati, A. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Ibn Taymiyyah, A. A., Ibn Qasim, M., & Ibn Qasim, A. (2004). *Majmu' al-Fatawa of Shaykh al-Islam Ahmad ibn Taymiyyah* (Vol. 28). Medina, Saudi Arabia: Ministry of Islamic Affairs, Endowments, Da'wah and Guidance.
- Abdel Raziq, A. (n.d.). *Al-Islam wa Usul al-Hukm (Islam and the Foundations of Governance)*. Researcher: Emarah, M. Beirut: Institute for Study and Publishing.
- Abdollahnasab, M., & Shirkhani, A. (2020). "The Jabal Amel School and the Cultural Developments of the Safavid Era." *Iranian Policy Research Quarterly*, No. 23, Vol. 7.
- Al-Ghazali, M. (n.d.). *Al-Munqidh min al-Dalal* (Vol. 1). Alexandria: Dar Ibn Khaldun.
- Alidoust, Abolghasem, & Rhedar, Ahmad. (March 2017). "The Relationship between Jurisprudence and Politics in the Isfahan School." *Rahbord-e Farhang (Cultural Strategy)*, Vol. 9, No. 36.
- Al-Karaki, A. (1930). *Rasa'il al-Muhaqqiq al-Karki*. Qom: Publications of the Library of Ayatollah al-'Uzma al-Mar'ashi al-Najafi.
- Allamah al-Hilli. (1991). *Mukhtalaf al-Shi'a fi Ahkam al-Shari'a*. Qom: Islamic Publishing Foundation (Jami'ah al-Mudarrisin).

123 Abstract

- Al-Shaykh al-Mufid. (1950). *Al-Ifsah fi Imamah Ali ibn Abi Talib*. Najaf: Al-Haydariyyah Press Publications.
- Al-Shaykh al-Mufid. (1994). *Al-Nukat al-I'tiqadiyyah*. Researcher: Mokhtari, R. Beirut: Dar al-Mufid.
- Al-Shaykh al-Mufid. (n.d.). *Silsilat Mu'allafat (Series of Writings) (Vol. 4)*. Beirut: Dar al-Mufid. (Original work in Arabic)
- Al-Taftazani, M. (n.d.). *Sharh al-Maqasid fi 'Ilm al-Kalam (Vol. 2)*.
- Ansari, Reza. (Spring & Summer 2021). "Unity or Plurality of Leadership and its Implications in Shiite Political Jurisprudence." *Fiqh-e Nezam*, No. 1. (in Persian)
- Askari, Ebrahim. (November 28, 2024). "Shaykh al-Mufid; One of the Founders of the Theological School of the Imami Shi'a Sect." ISNA News Agency. (in Persian)
- Bahniafar, Ahmad Reza. (Summer 2012). "The Political Positions and Actions of Imam Hasan al-Askari (PBUH) against the Abbasid Caliphate." *Tarikh-e Farhang va Tamaddon-e Eslami (History of Islamic Culture and Civilization)*, 3rd Year, No. 7. (in Persian)
- Barzgar, Ebrahim. (2004). *The History of the Evolution of the State in Islam and Iran*. Tehran: SAMT Publications.
- Crone, Patrishiya. (2010). *Medieval Islamic Political Thought*. Translator: Jafari, M. Tehran: Sokhan Publishing.
- Enayat, Hamid. (2013). *Modern Islamic Political Thought*. Translator: Khorramshahi, B. Tehran: Kharazmi Publishing, 6th Edition.
- Fakhouri, Hana, & Jar, Khalil. (2007). *History of Philosophy in the Islamic World*. Translator: Ayati, A. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, 1st Edition.
- Farrokhi, Morteza, Khormashad, Mohammad bagher, & Barzgar, E. (Winter 2022). "Contextual Transcendent Politics; The Geography of Politics and Power in the Political Thought of Imam Khomeini." *Contemporary Political Essays*, 12th Year, No. 4. (in Persian)
- Firahi, Davod. (2013a). *The Political System of the State in Islam (10th ed.)*. Tehran: SAMT Publications.
- Firahi, Davod. (2013b). *Power, Knowledge, and Legitimacy in Islam (13th ed.)*. Tehran: Nashr-e Ney.
- Fowzi, Yahya. (March 2009). "A Comparative Study of Islamist Political Sub-discourses in Iran before the Islamic Revolution and their Impact on the Formation of the Political System after the Revolution." *Journal of Social Sciences*, Vol. 15, No. 42-43. (in Persian)
- Ghaderi, Hatam. (2000). *Political Thoughts in Islam and Iran (2nd ed.)*. Tehran: SAMT Publications.
- Herseyj, Hosein. (Spring & Summer 2001). «The Comparative Method; Its Nature, Rationale, and Application in Political Science». *Journal of the Faculty of Administrative and Economic Sciences, University of Isfahan*, Vol. 13, No. 1. (in Persian)
- Heywood, Andro. (2022). *Siyasat (Politics)*. Translator: 'Alam, A. Tehran: Nashr-e Ney, 14th Edition. (Original translation of: Heywood, A. (2013). *Politics*. Palgrave Macmillan.)

- Hezaveh'i, Seeyed Morteza. (2012). «The Islamic Revolution, Islamic Awakening and the Future of Political Islam in the Region». Pazhuheshnameh-ye Enqelab-e Eslami (Islamic Revolution Research Journal), Vol. 1, No. 4. (in Persian)
- Hussein, Taha. (1984). *Al-Fitnat al-Kubra* (The Great Upheaval). Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Ibn al-Taqaqi, M. A. (1981). *Al-Fakhri fi al-Adab al-Sultaniyah*. Translator: Golpayegani, M. V. Tehran: Book Translation and Publishing Agency.
- Jafarian, Rasol. (2004). "The History of Ijtihad and Taqlid from Sayyid Murtaza to Shahid al-Thani and its Impact on Shia Political Thought." 'Ulum-e Siyasi (Political Science), No. 27.
- Jafarian, Rasol. (2014). *The Intellectual-Political Life of the Shia Imams* (3rd ed.). Tehran: Elm Publishing.
- Kadivar, Jamileh. (2022). *The Evolution of Shiite Political Discourse in Iran*. Tehran: Omid-e Iranianan.
- Karimi, Hojjatollah. (January 8, 2011). "The Necessity of Appointing the Imam in Sunni Political Thought." Resalat Newspaper. (in Persian)
- Mahajernia, Mohsen. (2009). *Andisheh-ye Siyasi-ye Motafakeran-e Eslami* (Political Thought of Islamic Thinkers). Tehran: Islamic Research Institute for Culture and Thought.
- Manoochehri, Abbas. (2020). *Rahyaf va Ravesh dar 'Ulum-e Siyasi* (Approach and Method in Political Science) (9th ed.). Tehran: SAMT Publications.
- Mariji, Samsollah. (Summer2010). "The Role of Imam Baqir (PBUH) in Cultural-Political Changes." 'Ulum-e Siyasi (Political Science), 13th Year, No. 50. (in Persian)
- Moghadam, Hamed. (Winter2014). "The Theory of Dominance (Istila') in the Process of Imam's Appointment from the Perspective of Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah." *Imamat Pazhuhi* (Imamate Studies), 4th Year, No. 4. (in Persian)
- Montazeri, Bahram. (2007). "The Inseparability of Religion and Politics..." (The entry appears to be incomplete in the original list).
- Moradi Khalaj, Mohammad mehdi, Hajianpour, Hamid & Abdi, Zahra. (July2015). "The Dispersion of Scholars in the 12th Century AH." *Shi'a Shenasi* (Shiite Studies), Vol. 13, No. 49. (in Persian)
- Movseghi, Seyed Ahmad. (2002). *Jonbesh-ha-ye Eslami-ye Mo'aser* (Contemporary Islamic Movements) (5th ed.). Tehran: SAMT Publications.
- Mousavian, Seyed Mohammadreza. (2001). «The Political Thought of Shahid al-Awwal (al-Maqal)». 'Ulum-e Siyasi (Political Science), No. 14. (in Persian)
- Mozaffari, Heidar. (2011). "Imamate." *The World Assembly of Ahl al-Bayt*.
- Navab, Seyed Abolhasan. (September 2018). «The Fatimid State and Its Role in the Flourishing of Shiism in Egypt». *Pazhuheshnameh-ye Emamiyeh* (Imamiyyah Research Journal), Vol. 4, No. 7. (in Persian)
- Nouri, Hadi. (Spring & Summer 2015). «The Insight of Historical Sociology», *Historical Sociology* .Vol. 7, No. 2. (in Persian)

125 Abstract

- Parkhash, Fereshteh. (Spring2019). "The Evolution of Shiite Political Theory during the Age of Imamate." *Jundishapur Quarterly*, 5th Year, No. 17. (in Persian)
- Pouladi, Kamal. (2013). *The History of Political Thought in Iran and Islam* (4th ed.). Tehran: Markaz Publishing.
- Pourahmadi Meybodi, Hosein & Zolfaghari, Abbas. (April2015). "Various Models of Political Islam and Their Interaction with Global Politics." *Scientific Quarterly of Political and International Approaches*, Vol. 6, No. 3. (in Persian)
- Qara'ati, Mohsen. (2013). *The Face of Politics in the Quran*. Tehran: Dars-hai az Quran Cultural Center.
- Savaqeb, Jahanbakhsh & Morovvati, Farideh. (Spring2017). "The Practical Conduct of Shiite Scholars in Interaction with the People: Case Study of Shaykh Baha'i." *Pazhuheshnameh-ye Tarikh-e Tashayyo'* (Journal of Shi'a Studies History), No. 1. (in Persian)
- Sayyid Murtaza. (July2001). *Risalah fi al-'Amal ma'a al-Sultan* (Treatise on Working with the Ruler). Translator: Shafiei, M. 'Ulum-e Siyasi (Political Science), 4th Year, No. 14.
- Seyyed Baqeri, Seyed Kazem. (July 29, 2024). «Velayat (Guardianship), The Enduring Element of Shia Political Thought». Islamic Research Institute for Culture and Thought. Retrieved from: <https://iict.ac.ir/1403/05/velayaat/>(in Persian)
- Sheikhi, Fatemeh, Kariminia, Mohammad mehdi, & Ansari Moghaddam, Mojtaba. (Winter2022). "An Analysis of the Political-Social Conduct of Imam Jawad (PBUH) in Guiding the Shiites." *Quarterly of Studies and Research in Behavioral Sciences*, No. 9. (in Persian)
- Smith, Denis. (1991). *The Rise of Historical Sociology*. Polity Press.
- Tabatabai, Seyed Javad. (2014). *An Introduction to the History of Political Thought in Iran* (11th ed.). Tehran: Kavir Publishing.
- Tabatabai, Seyed Mohammad. (2014). *Shi'a in Islam* (13th ed.). Qom: Bustan-e Ketab Institute.
- Taheri, Mehdi, & Hokmi Shalamzari. (Winter2017). "The Process of Evolution and Development of Political Jurisprudence in the Periods of Shia Political Jurisprudence Development." *Hokumat-e Eslami* (Islamic Government), 21st Year, No. 4. (in Persian)
- Tarablosi, Ali ebrahim., & Na'imi, Zohreh. (2011). *Shi'ism in Tripoli and the Levant, Focusing on the Banu 'Ammar State* (Vol. 1). Tehran: Ketab-e Tut Publishing.

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن

محمدباقر خرمشاد*

آرزو مجتهدی**

چکیده

نوشتار حاضر با بکارگیری اصطلاح نو «اسلام سیاسی» کوشیده است نشان دهد پیوند اسلام و سیاست پدیده‌ای نو نبوده و در همه ادوار عصر پیشامدرن نیز وجود داشته است؛ لذا پرسش این است: اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن چگونه بوده و به چه‌سان تحول یافته است؟ به کمک روش «جامعه‌شناسی تاریخی» و مقایسه یافته‌ها میان اسلام سیاسی سنی و شیعه در عصر پیشامدرن این پاسخ بدست آمد که اسلام سیاسی اهل سنت، تأکید بر وجود حکومت و مشروعیت آن عمدتاً بر اساس اجماع، نصب و غلبه، صرفاً جهت حفظ نظم موجود قرار داشته، در حالی که در اسلام سیاسی تشیع، با تأکید بر نظریه نصب الهی امامت، مشروعیت منحصر به حکومت ائمه معصوم و در عصر غیبت، متعلق به فقها است. تفاوت‌ها در چهار مدل متفاوت نسبت با قدرت: تحکیمی-مساعدت، نسبت تعاملی-تضامنی، تحریمی-تهدیدی و تهاجمی-رادیکال به شکل‌گیری نهادها و رفتارهای سیاسی متمایز در ادوار مختلف انجامیده است: در اسلام سیاسی سنی، خلافت و سلطنت با رویکردی عمل‌گرایانه تثبیت شد، اما در اسلام سیاسی شیعه، فقدان امام معصوم به تدریج به نقش محوری فقها در هدایت سیاسی-اجتماعی انجامید. علمای اهل سنت بیشتر در چارچوب نهادهای حاکم و به‌عنوان پوزیسیون عمل و علمای شیعه با طرح نیابت امام، در تعامل کمتر و بیشتر اپوزیسیون بوده‌اند.

* استاد علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
MB.khorramshad@gmail.com

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش اندیشه سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات،
تهران، ایران، ar.s.mojtahedi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵

کلیدواژه‌ها: اسلام سیاسی، پیشامدرن، فقها، اسلام سیاسی سنی، اسلام سیاسی شیعه.

۱. مقدمه

اسلام برای همیشه توأمان هم دین، هم فرهنگ و هم تمدن و هم سیاست بوده ولیکن شرایط ویژه عصر حاضر، اسلام سیاسی (اسلام-سیاست) را به ادبیات سیاسی جهان تحمیل کرده است (خرمشاد، درخشه، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۹)؛ لذا باوجود علم و اعتقاد به همین اصل لاجرم از این واژه در عنوان استفاده شد تا با استنادات نشان داده شود اسلام سیاسی گرچه اصطلاح جدیدی است لکن پیش از انقلاب اسلامی ایران و حتی مدرنیته در بطن اسلام وجود داشته است و بهرغم اصرار غرب بر جدایی دین و سیاست، چنانچه، سیاست به انحا و مضامین مختلف تعریف شود (هیوود، ۱۴۰۱: ۱۰ و ۱۷)، در همبستگی میان دین اسلام و سیاست تردیدی وجود نخواهد داشت و مهم‌ترین استدلال اینکه اجرای وظایف جمعی یا امور واجب کفائی مسلمانان که مهم‌ترین آنها «امر به معروف و نهی از منکر» و «دفاع از دارالاسلام» است، فقط در سایه یک حکومت سرپا متعهد به اسلام یا حداقل حکومتی که نسبت به اهداف اسلام علاقه و هواخواهی نشان می‌دهد، ممکن خواهد شد (قرائتی، ۱۳۹۲: ۷۷-۸۱)؛ بنابراین از هر منظری که به سیاست نگریسته شود، دین اسلام از آن جدا نیست و نمی‌بایست مفهوم «اسلام سیاسی» را بیانگر دوگانه اسلام-سیاست دانست بلکه «اسلام سیاسی» صرفاً راه‌حلی برای غلبه بر مسائل جوامع اسلامی و دست‌یافتن به قدرت و تشکیل حکومت اسلامی است (خرمشاد، ۱۳۸۹: ۳۱) که به تبیین رابطه دین و قدرت می‌پردازد؛ از این رو می‌توان این‌گونه استنباط نمود که «اسلام سیاسی» تنها از لحاظ اصطلاحی متعلق به دوران معاصر و مدرنیته است (خان‌محمدی، خرمشاد، ۱۴۰۰: ۷) و مبانی نظری و نهادهای عملی مرتبط با حکمرانی به‌عنوان پایه‌های آن، در جهان اسلام در دوره پیشامدرن شکل گرفته و تأثیرات آن تا به امروز تداوم یافته است.

به تبع وجود دو مکتب اصلی با دو اندیشه سیاسی متفاوت در جهان اسلام، اسلام سیاسی نیز تحت دو عنوان اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه، قابل بررسی است؛ زیرا هر کدام از آنها در دوران پیشامدرن، با توجه به مبانی کلامی و فقهی خاص خودش، راهکارهای متفاوتی را برای مشروعیت بخشی به حکومت، تعیین نهادهای سیاسی و تبیین نقش عالمان دینی ارائه کرده‌اند؛ بنابراین تفاوت‌های بنیادین میان دو مکتب سنی و شیعه، به شکل گیری نهادهای سیاسی متمایز و نیز نقش آفرینی متفاوت فقها در عرصه سیاست

انجامید. چهار مدل متفاوت نسبت با قدرت در اسلام سیاسی عبارت اند از: تحکیمی - مساعدتی (یاری‌رسانی در تحکیم قدرت حاکم مسلمان)، نسبت تعاملی - تضامنی (همکاری و مشروعیت‌دهی متقابل)، نسبت تحریمی - تهدیدی (انتقاد و چالش‌گری) و نسبت تهاجمی - رادیکال (جنبش‌های انقلابی یا قیام‌کننده) در دوره پیشامدرن که نشان می‌دهد چگونه برداشت‌های متفاوت سیاسی از دین، در بستر تاریخی خاص خود تکوین یافته و تا چه حد می‌توانند در تعیین سرنوشت جوامع اسلامی مؤثر باشند.

این نوشتار کوشیده است با استفاده از روش «جامعه‌شناسی تاریخی» به پرسش اصلی خود، اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن چگونه بوده و به چه‌سان تحول یافته است؟ پاسخ دهد، تا تصویری روشن‌تر از تکوین اسلام سیاسی در ادوار تاریخی ارائه شود. همچنین برای درک تفاوت‌ها و شباهت‌های اسلام سیاسی این دو مکتب، از روش مقایسه در تجزیه و تحلیل داده‌ها بهره گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

تحولات سیاسی جهان اسلام در دوران معاصر، به‌ویژه ظهور پدیده‌ای به نام «اسلام سیاسی»، همواره توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است؛ لذا آثار متعددی در این حوزه وجود دارد که اغلب متعلق به دوران معاصر است اما شاید بتوان برخی از آثار با موضوع اندیشه سیاسی اسلام را در زمره ادبیات متعلق به اسلام سیاسی برشمرد. کتاب «تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام» نوشته پاتریشیا کرون «روایتی است تحلیلی از مسیر تحول اندیشه سیاسی در تمدن اسلامی از آغاز تا حمله مغول» (کرون، ۱۳۸۹: ۱۷) لکن اغلب صاحب‌نظران معتقدند که کتاب صرفاً انبوهی از داده‌های تاریخی، فلسفی، کلامی و فقهی را گردآوری کرده است.

«تاریخ اندیشه سیاسی اسلام: از عصر پیامبر تا امروز» اثر آنتونی بلک که سیر تحول اندیشه سیاسی اسلامی را از آغاز تا دوره معاصر به تصویر می‌کشد، مفاهیم، نظریه‌ها و نهادهای سیاسی در جهان اسلام از زمان پیامبر (ص) تا قرن بیستم را مورد بررسی قرار داده لکن کمتر به اندیشه سیاسی شیعه به‌ویژه نظریه امامت پرداخته است.

محمد جبرون نیز در کتاب «تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام» به تحلیل و بررسی چالش‌های تمدن اسلامی، قدمت آن‌ها و رابطه دین با سیاست می‌پردازد.

داود فیرحی، در کتب «تاریخ تحول دولت در اسلام»، «نظام سیاسی و دولت در اسلام» و «قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام» کوشیده است مفاهیم دولت و قدرت و چگونگی پیدایش و عملکرد دولت‌ها در زمینه‌ای اسلامی را معرفی و پیوند دولت و دین را به شکلی نظام‌مند بررسی کند.

کتب «تاریخ اندیشه سیاسی در ایران و اسلام» نوشته کمال پولادی، «تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران» اثر ابراهیم برزگر و کتاب «اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران» نوشته حاتم قادری نیز از جمله آثاری هستند که به اندیشه سیاسی اسلام و تعریف مفاهیم وابسته به آن نظیر دولت و حکومت می‌پردازند؛ اما می‌توان گفت این کتب اغلب به‌عنوان منابع درسی برای دانشجویان علوم سیاسی معرفی می‌گردند و مخاطبان خاصی برایشان در نظر گرفته شده است.

این آثار اغلب به بررسی سیر نهادهای سیاسی، کارکرد حکومت‌ها و بیوگرافی شخصیت‌های سیاسی پرداخته‌اند و یا پژوهش‌هایی هستند که در دهه‌های اخیر صورت گرفته و قدمتی ندارند؛ لکن مقصود نوشتار حاضر نه نظام سیاسی، نه نهاد سیاسی و نه حاکمیت یا سیاست‌مدار و نه حتی اندیشه و تفکر سیاسی است؛ بلکه بررسی چگونگی و تحول اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن و مقایسه میان اسلام سیاسی سنی و شیعه است که تاکنون پژوهشی در این خصوص صورت نپذیرفته است.

۳. چهارچوب روشی و مفهومی

۱.۳ روش جامعه‌شناسی تاریخی

بررسی اسلام سیاسی عصر پیشامدرن، در دو مکتب اصلی اسلامی سنی و شیعه برای ارائه تصویری روشن‌تر از تکوین اسلام سیاسی در ادوار تاریخی با استفاده از روش «جامعه‌شناسی تاریخی» میسر گشت. «جامعه‌شناسی تاریخی»، روشی است که با مطالعه گذشته به دو سؤال پاسخ می‌دهد: جوامع چگونه کار می‌کنند و چگونه تغییر می‌یابند؟ (Smith, 1991: 16)؛ لذا در این روش به‌جای پسینی نگریستن به جامعه، نگاه پیشینی وجود دارد؛ به عبارتی در این روش هر وضع موجودی در امتداد تاریخ دیده می‌شود، زیرا تاریخ صرفاً «گذشته» یک واقعه نیست بلکه «پس» آن را و نه «پیش» از آن را می‌سازد و تاریخ و جامعه به‌هم‌وابسته هستند (منوچهری، ۱۳۸۹: ۱۶۱).

این روش که ترکیبی از تحلیل جامعه‌شناختی و رویکرد تاریخی است (نوری، ۱۳۹۴: ۶۲)، در پی بررسی فرآیندها و مکانیسم تغییرات در جوامع است لذا برای مطالعه‌ی فرآیندهای بلندمدت، جهت درک ساختارها و تغییرات اجتماعی به کار گرفته می‌شود. ویژگی اصلی این روش، توجه به زمانمندی است (نوری، ۱۳۹۴: ۷۰) بررسی مقاطع تاریخی طولانی‌مدت با روش جامعه‌شناسی تاریخی، امکان مقایسه و تطبیق را نیز فراهم می‌کند. مقایسه‌ی جوامع یا جریان‌های مختلف برای درک تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختاری و یا مقایسه برای کشف الگوهای مشترک؛ بنابراین روش تجزیه و تحلیل داده‌ها در این نوشتار، روش مقایسه‌ای است. روشی که برای استنباط علمی (توصیفی یا علی) از مقایسه نظام‌مند پدیده‌های اجتماعی با یکدیگر بوده و شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها با یکدیگر را موردبررسی و مقایسه قرار می‌دهد (منوچهری، ۱۳۹۹: ۲۵۶) مهم‌ترین کاربرد مقایسه، فهم درجه اختلاف و تشابه است (هرسیج، ۱۳۸۰: ۱۲). باتوجه‌به این نکات، این نوشتار با استفاده از روش جامعه‌شناسی تاریخی، اسلام سیاسی در دوران پیشامدرن را موردبررسی قرار داده اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه را با هم مقایسه کرده است.

۲.۳ اسلام سیاسی

«اسلام سیاسی» اصطلاحی است که نوعی تفکیک در اسلام را در ذهن متبادر می‌کند و گویی جریان‌های خاصی از اسلام را شامل می‌شود و به فراخور ذهنیت‌ها از گفتمان‌های بسیار مسامحه‌کار تا گفتمان‌های بسیار سخت‌گیر و افراطی که هدفشان اجرای شریعت اسلامی با تفسیر خاص خود بوده است را شامل می‌شود (پوراحمدی میبدی، ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۱۰). برخی آن را جریان‌های اسلامی که اسلام را دینی، سیاسی - اجتماعی می‌دانند معرفی می‌کنند (فوزی، ۱۳۸۸، ۶۲) جریان‌هایی که بر تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست تأکید کرده، مدعی هستند اسلام از نظریه‌ای جامع درباره دولت و سیاست برخوردار است و به دلیل تکیه بر وحی از دیگر نظریه‌های سیاسی متکی بر خرد انسانی، برتر است (حسینی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۷). برخی علاوه بر این، اسلام سیاسی را اسلام عدالت‌خواه، توسعه‌گرا، دنیاگرا، اقتدارگرا، تمدن‌ساز، واقع‌گرا، اهل زندگی، انقلاب و اصلاح، علم و عقل و پیشرفت و مبارزه با سلطه، نظام ساز و عمل‌گرا (هزاوه‌ای، ۱۳۹۱: ۱۲۰-۱۲۱) می‌دانند یا جریان‌هایی که به دنبال پیاده‌کردن شریعت خدا در جوامع اسلامی هستند و در این راه، به‌دست آوردن قدرت سیاسی را مقدمه‌ای ضروری تلقی می‌کنند (دارابی، ۱۳۸۸: ۳۵). به نظر

می رسد تعریف «اسلام سیاسی» می تواند مجموعه ای از این تعاریف باشد و به جریان هایی اطلاق گردد که همه این ویژگی ها را داشته باشند.

اما باتوجه به اینکه تعاریف اسلام سیاسی محصول دوران مدرن بوده و دربرگیرنده نگرش و بینش های معاصر از اسلام هستند، نوشتار حاضر از براینند این تعاریف به عنوان تعریف مختار از اسلام سیاسی عصر پیشامدرن استفاده خواهد کرد؛ لذا منظور از اسلام سیاسی در دوره پیشامدرن، «نحوه ای از اندیشه و عمل سیاسی است که دین اسلام را به عنوان پایه ای برای نظام حکمرانی می داند».

۴. اسلام سیاسی سنی عصر پیشامدرن

منابع تاریخی مانند اسناد، آرشیوها، داده های تاریخی و روایت های مختلف نشان می دهد، چگونه شرایط اجتماعی خاص هر دوره، بر خوانش های مختلف از رابطه دین و سیاست تأثیر گذاشته و چگونه مبانی مشروعیت، نهادهای سیاسی و جایگاه فقها در این خوانش ها، مسیرهای متفاوتی را در حکمرانی و رابطه دین و دولت پدید آورده است.

۱.۴ تاریخچه اسلام سیاسی سنی عصر پیشامدرن

۱.۱.۴ عصر تأسیس؛ خلافت راشدین و تولد الگوهای سیاسی

می توان پس از رحلت پیامبر صل الله علیه و اله و سلم، ماجرای سقیفه را آغاز اندیشه سیاسی سنی دانست (قادری، ۱۳۷۹: ۱۵) که در نتیجه آن اسلام سیاسی سنی بر پایه نظام خلافت (بعدتر امامت) قرار گرفت که مشروعیت آن بر سه اصل نصب، انتخاب و غلبه که مبتنی بر بیعت هستند، استوار شده است (پولادی، ۱۳۹۲: ۵۷ و ۵۹)؛ از این رو این مفاهیم به عنوان کلید واژگان اسلام سیاسی سنی، بازتاب دهنده تحولات تاریخی اهل سنت در دوره پیشامدرن و نظریه پردازی اسلام سیاسی سنی نسبت به واقعیت های عینی است.

- خلافت:

گرچه نامیدن رهبر جامعه با عنوان خلیفه از زمان معاویه آغاز شد (قادری، ۱۳۷۹: ۱۸) اما مفهوم «خلافت» در اسلام، به نظام جانشینی پیامبر (صل الله علیه و اله و سلم) اشاره دارد که پس از رحلت ایشان شکل گرفت. نظام خلافت با انتخاب ابوبکر تأسیس شد و به عنوان نهادی سیاسی - مذهبی، هم زمان مسئولیت رهبری امت اسلامی و اجرای شریعت را بر عهده گرفت (حسین، ۱۹۸۴: ۵۳-۵۵). خلافت

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۳۳

به عنوان مهم ترین عنصر ساختاری در نظام سیاسی اهل سنت (فیرحی، الف، ۱۳۹۲: ۱۰۳) در طول تاریخ دستخوش تحولات نظری و عملی شد و به یکی از مباحث محوری در اندیشه سیاسی اسلام تبدیل گردید (فیرحی، ب، ۱۳۹۲: ۱۷۱-۱۷۲).

- نصب:

- نصب مردمی: طبق این نظریه، نصب امام نه بر خدا بلکه بر مسلمانان واجب است (تفتازانی، ج ۲: ۲۳۲-۲۳۳). به عبارت بهتر حق انتخاب برای مردم قائل اند و مردم باید برای حفظ شریعت و انتظام امور اجتماعی پس از وفات پیامبر (ص) پیشوایی را برای خویش انتخاب کنند (کریمی، ۱۳۸۹: ۱۸).

- نصب توسط خلیفه یا استخلاف: تفویض امر ولایت از سوی خلیفه قبل که به عنوان رایج ترین روش انتخاب خلیفه، به تدریج به صورت ولایتعهدی و موروثی در آمد (خنجی، ۱۳۶۲: ۸۰؛ ماوردی، بی تا: ۶).

- انتخاب:

- انتخاب اهل حل و عقد یا اجماع: اهل حل و عقد با عنوان «اهل الاختیار» (فیرحی، الف، ۱۳۹۲: ۳۶)، به مجموعه افرادی گفته می شود که حکومتی را مستقر سازند. این افراد از نخبگان و بزرگان جامعه هستند (برزگر، ۱۳۸۳: ۱۲۲). همانند اجماع از اهل حل و عقد در سقیفه بنی ساعده (پولادی، ۱۳۹۲: ۵۰).

- شورا: شورای شش نفره ای عمر برای تعیین خلیفه بعدی (برزگر، ۱۳۸۳: ۱۲۲).

- غلبه یا استیلا:

مشروعیت بخشی به حکومت شخصی که بدون نصب یا انتخاب اهل و عقد و یا بدون استخلاف، صرفاً با تکیه بر زور، منصب خلافت را به دست گیرد (تفتازانی، ج ۲: ۲۷۱) به عنوان «غلبه» و به معنای برتری قدرت، به مثابه واقع گرایی سیاسی شناخته می شود (مقدم، ۱۳۹۲: ۱۲۱؛ پولادی، ۱۳۹۲: ۵۲)؛ از این رو اصل واقع گرایانه «الحکم لمن غلب» در اسلام سیاسی سنی استوار شده است (خنجی، ۱۳۶۲: ۸۲).

- بیعت (شکل تحقق خلافت):

در گذشته بیعت به عنوان پیمانی دوسویه بین حاکم و امت، برای تحقق حکومت اسلامی و نوعی وفاداری به آن بشمار می رفت (احمدنژاد؛ داورپناه، ۱۳۹۴: ۱۳۶)؛

شکلی نمادینی از رأی همگانی که در دوره خلفای راشدین به استثنا چند مورد خاص، به صورت «داوطلبانه و نسبتاً آزاد» بود لکن از دوره امویان به صورت «بیعت اجباری و با فشار»، به مکانیسمی برای تحکیم قدرت تبدیل شد. به بیان امروزی یک امر دموکراتیک به یک امر خالی از محتوا تغییر داده شد (پولادی، ۱۳۹۲: ۵۹).

- مذاهب اهل سنت:

در قرن دوم و سوم هجری اختلاف در اصول، روش‌های استنباط و نظریات فقهی موجب شکل‌گیری چهار مذهب فقهی حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی شد. پیروان ابوحنیفه، مذهب حنفی؛ پیروان مالک بن انس، مالکی؛ پیروان محمد بن ادریس، شافعی و حنبلی‌ها از پیروان احمد بن حنبل هستند؛ اما با وجود اختلافات فقهی، رویکردشان در خصوص سیاست و پذیرش خلافت، بسیار به هم نزدیک است (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۹۹).

۲.۱.۴ تبدیل خلافت به سلطنت (از شریعت تا قدرت)

حکومت معاویه تحولی عظیم در خلافت ایجاد کرد. وی علاوه بر به دست گرفتن حکومت با غلبه نظامی، با تعیین جانشین، برخلاف سنت شورایی، شبیه به نظام‌های پادشاهی عمل نمود؛ این گونه نهاد جانشینی و ولایتعهدی تأسیس و خلافت از یک نهاد انتخابی-شورایی به سلطنتی-موروثی تبدیل گردید (فیرحی، ب، ۱۳۹۲: ۱۷۰).

۳.۱.۴ فراز و فرود خلافت قریشی (اشراق تمدن، انحطاط قدرت)

تاریخ عباسیان روایتی از اشراق دانش و پیشرفت‌های علمی و فرهنگی اسلام تا انحطاط افول قدرت سیاسی است. عباسیان با شعار «الرضا من آل محمد» امویان را سرنگون و قدرت را به دست گرفتند. به اعتقاد ابن طقطقی، بنی‌عباس در جهت دفاع خود برای اولین بار در تاریخ اسلام، قلم و دانش را جانشین شمشیر کرد (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۲۰۰-۲۰۲)؛ اما با قدرت‌گیری ترک‌ها و سلجوقیان، تضعیف مرکزیت خلافت و درگیری‌های داخلی، رو به افول گذاشت (عنایت، ۱۳۹۲: ۳۲) تا نهایتاً با حمله مغولان و تصرف بغداد، سقوط کرد.

۴.۱.۴ انتقال خلافت از قریشی به غیر قریشی (از قبیله تا امپراطوری)

هم‌زمان با سقوط خلافت عباسی با جنگ‌های صلیبی، حکومت عثمانی تأسیس شد. نظام سلطانی - خلافت با تأکید بر پان‌اسلامیسم و سیاست چندفرهنگی، سالیان متمادی بر قسمت‌های مهمی از سرزمین‌های اسلامی حکمرانی کرد و در جهان تسنن به‌عنوان یک دولت گسترده و قدرتمند موجب هراس استعمارگران بود (عنایت، ۱۳۹۲: ۱۱۱) ازاین‌رو با اقدامات غرب علیه آن، پس از وقوع جنگ جهانی اول از هم فروپاشید.

۲.۴ نسبت علما و قدرت در اسلام سیاسی سنی عصر پیشامدرن

۱.۲.۴ نسبت تحکیمی - مساعدتی (یاری رسانی در تحکیم قدرت حاکم مسلمان)

علمایی که در ساختار حکومت نفوذ داشتند در درون قدرت نقش مشورتی، قضایی، یا نظارتی ایفا می‌کردند و زیرمجموعه حکومت محسوب می‌شدند. مبانی فکری آنها متأثر از اعتقاد به «امر به معروف و نهی از منکر» از طریق نهادهای رسمی (مثل حسبه) و توجیه مشروعیت خلافت یا سلطنت بر اساس اجماع یا مصلحت، به جهت تحکیم حکومت حاکمان بود. خواجه نظام‌الملک، ماوردی، غزالی، فخر رازی، ابن جماعه از جمله متفکرانی هستند که کوشیدند سلطان را به‌عنوان نایب پیامبر مشروعیت بخشند (پولادی، ۱۳۹۲: ۹۸-۱۰۴).

ابن تیمیه همسو با ابن جماعه برای پرهیز از هرج و مرج، تن به سلطنت می‌دهد: «آشکار است که امور مردم نمی‌تواند سروسامان گیرد مگر به مدد حکام و حتی اگر کسی از سلاطین بیدادگر حاکم شود بهتر از آن است که هیچ‌کس حاکم نباشد» (ابن تیمیه، ۱۴۲۵ ه ق، ج ۲۸: ۳۹۰)؛ لذا روزبهان خنجی شاگرد جلال‌الدین دوانی، در اقدامی بی‌سابقه می‌کوشد قدرت سلاطین را با دستگاه خلافت وفق دهد (خنجی، ۱۳۶۲: ۸۲؛ طباطبائی، ۱۳۹۳: ۲۵۲).

در حقیقت با تلاش فقهای اهل سنت در توجیه مشروعیت امرا، بیعت و اجماع که از شروط اصلی خلافت محسوب می‌شد از میان رفت و پذیرش و سازش با هر امیری جایگزین آن شد.

۲.۲.۴ نسبت تعاملی - تضامنی (همکاری و مشروعیت‌دهی متقابل)

تعامل با حکومت به این معنا که در چارچوب نظام موجود، اصلاحات دینی یا اداری انجام شود، صورت می‌پذیرفت. علما برای اجرای شریعت، در چارچوب پذیرفته شده توسط حکومت، تلاش می‌کردند و با استناد به مفاهیمی مانند «اطاعت از اولی الامر» (بر پایه آیه ۵۹ سوره نساء) و حدیث‌هایی چون «السمع والطاعة للأئمة»، بر اطاعت از حاکمان تأکید داشتند و نظریه‌های «ضرورت وجود امامت برای جلوگیری از هرج و مرج» را تئوریزه کرده بودند و حتی حکومت‌های غیرایده آل (مثل حاکمان جائر) را در صورت حفظ نظم، مشروع می‌دانستند. فقهای شافعی و حنفی با وجود اختلافات، با خلفای عباسی همکاری خوبی داشتند. در نتیجه این مشروعیت‌بخشی، حاکمان نیز با تأسیس مدارس دینی (مثل نظامیه‌های بغداد)، انتصاب قضات و مفتیان، و گسترش مؤسسات وقف، جایگاه علما را تقویت می‌کردند؛ لذا این مدل که الگوی غالب در بیشتر دوران پیشامدرن اهل سنت است بر اساس سه اصل صورت می‌پذیرفت:

- الف. نصیحت حاکم در خفا: «نصیحت به ائمه یعنی... نهی از منکر با نرمی و پنهانی، نه با آشکارا و تحریک مردم» (شرح صحیح مسلم، ج ۲: ۳۸)
- ب. منع قیام مسلحانه (مگر در صورت کفر آشکار): «السلطان الظالم خیر من فتنه تدوم» (غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۲: ۱۲۴)
- ج. تقدم حفظ نظم بر عدالت کامل: حفظ نظم با حاکم نا عادل بهتر از هرج و مرج بدون حاکم است (ماوردی، بی تا: ۲۳ و ۲۹)

۳.۲.۴ نسبت تحریمی - تهدیدی (انتقاد و چالش‌گری)

باوجود اعتقاد به اطاعت از حاکمان در اسلام سیاسی سنی، می‌توان مواردی را یافت که علما یا گروه‌های دینی-سیاسی، حکومت را به چالش می‌کشیدند. علمایی که با نقد تند یا فعالیت سیاسی، حکومت را زیر فشار می‌گذاشتند، اما دست به قیام نمی‌زدند. از ویژگی آنها می‌توان به مخالفت علنی با سیاست‌های حکومت، بدون سازمان‌دهی قیام مسلحانه، استفاده از منبر، تألیف کتاب‌ها و تربیت شاگردان برای مقابله فکری اشاره کرد. با این وجود معمولاً توسط حکومت زندانی، تبعید یا اعدام می‌شدند. برای نمونه در دوره اموی، غیلان دمشقی از قدریه به جرم مخالفت اعدام شد (ابن عبد ربه، ۱۴۰۷ ه ق، ج ۲: ۲۱۹).

۴.۲.۴ نسبت تهاجمی - رادیکال (جنبش‌های انقلابی یا قیام‌کننده)

پیش‌تر ذکر گردید که نزد اهل سنت، خلفا در رأس قدرت، اختیار تمامی امور را برعهده داشتند و اطاعت از آنان حتی در صورت جائر بودن، تکلیف شرعی مسلمین و اطاعت مطلق، واجب محسوب می‌شد (فیرحی، ب، ۱۳۹۲: ۲۵۷)؛ لذا بیشتر جریان‌های سیاسی مخالف در این دوره یا از علویان بودند یا از خوارج؛ اما از بزرگان اهل سنت، برخی مانند جناب ابوحنیفه نیز موافق اقدام نظامی علیه خلفا بودند (ابن بزاز، مناقب ابی حنیفه، ج ۲: ۱۵).

۵.۲.۴ عوامل مؤثر بر نسبت‌ها

الف. اقتدار حکومت: بررسی تاریخی نشان می‌دهد هرچه حکومت از اقتدار بیشتری برخوردار بود، بر تعداد علمای اهل تعامل افزوده می‌شد و در مواقع ضعف حکومت، اسلام سیاسی رادیکال نمود بیشتری می‌یافت. علمای تحکیمی و تهدیدگر در تمام دوره‌ها حضور داشتند، اما میزان تأثیرشان بر اساس همین اقتدار متفاوت بود.

ب. مکاتب فقهی: اغلب علمای چهار مذهب سنی، به سبب رقابت اعتقادی با شیعیان و خوارج و برای تقویت جایگاه خود، به دستگاه قدرت اموی و سپس عباسی اتکا کردند و این امر در چگونگی رویکرد آنان به قدرت اثری انکارناپذیر گذاشت. به‌ویژه شناسایی قاعده استیلا و غلبه به‌زور به‌عنوان یکی از بنیان‌های مشروعیت قدرت و تن‌دادن به اصولی که موجب مشروعیت‌بخشیدن به نظام‌های سلطنتی و پذیرفتن حاکمیت سلاطین به‌عنوان اولی‌الامر شد که در نتیجه آن، به حرمت قیام علیه همه حکومت‌ها، اعم از مسلمان و غیرمسلمان و تمکین کامل از آنها اعتقاد راسخ پیدا کردند (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۹۶-۱۹۷). با این وجود برخی نیز حد و حدودی برای پذیرش قدرت قرار دادند. به‌عنوان مثال، گرچه شافعی خلافت را منحصر در قریش می‌دانست و اطاعت از حاکم را واجب؛ اما کیفیت حاکم و شرایط استقرار آن دارای اهمیت است و در اطاعت تأثیر دارد (فیرحی، ب، ۱۳۹۲: ۲۳۵ و ۲۳۷).

ج. وحدت و شرایط تاریخی: اکثر علمای اهل سنت اهل تعامل بودند لکن در بحران‌هایی نظیر حمله مغول، نقش علما به‌عنوان نگهبانان دین پررنگ‌تر می‌شد به‌ویژه به سبب نظریه «جماعت» و وحدت آن به این معنای که به واسطه وجود امام،

فتنه و جنگ داخلی و پراکندگی و تفرقه از میان می‌رود و برگرد وجود امام، جماعت و وحدت آن از یک سو و استمرار و وجود تاریخی آن از دیگر سو تضمین می‌شود (الطحاوی، ۱۴۳۷ هـ.ق: ۵۶).

د. رقابت‌های مذهبی: در برابر چالش‌های شیعه یا صلیبیون، علمای اهل سنت به دنبال برقراری سازش میان ایده‌آل و واقعیت بودند تا از دولت خود در برابر رقبا دفاع کنند و تأسیس نظریه امامت از قرن سوم به بعد در همین راستا شکل گرفت (پولادی، ۱۳۹۲: ۶۷).

۵. اسلام سیاسی شیعه عصر پیشامدرن

۱.۵ تاریخچه اسلام سیاسی شیعه عصر پیشامدرن

بنیان تفکر اندیشه سیاسی شیعه این مسئله است که ائمه عهده‌دار امامت و رهبری مردم پس از دوره وحی هستند و در عصر غیبت علما و مجتهدین جامع‌الشرایط این مسئولیت را برعهده دارند (انصاری، ۱۴۰۰: ۱۵۵)؛ ازاین‌رو می‌توان اسلام سیاسی شیعه در عصر پیشامدرن را به دو دوره قبل از غیبت امام دوازدهم و بعد از غیبت امام دوازدهم تقسیم نمود.

۱.۱.۵ اسلام سیاسی قبل از غیبت امام دوازدهم: دوران حضور

شیعیان معتقدند امام معصوم علاوه بر وظایف مذهبی، وظیفه رهبری مشروع امت را نیز برعهده دارد و محرومیت امامان (علیه‌السلام) از حکومت سبب نمی‌شود که حکومت دیگران مشروع باشد (فیرحی، الف، ۱۳۹۲: ۴۰-۴۱)؛ بنابراین امامان معصوم (علیهم‌السلام) هدایت و رهبری شیعیان را بر عهده داشته و امامت، عصمت، ولایت و عدالت از کلیدواژگان اسلام سیاسی شیعه در این عصر است (درخشه، ۱۳۹۸: ۲۹).

- امامت:

امامت در مکتب شیعه «خلافت الهی در زمین»، «منصبی الهی» و امری فراتر از رهبری سیاست و حکومت است (فیرحی، الف، ۱۳۹۲: ۴۰) بنابراین بنیان اسلام سیاسی شیعه را این مسئله تشکیل می‌دهد که امامت با رای و نظر افراد عادی حل نخواهد شد (مطهری، امامت و رهبری: ۹۲) لذا تمامی مباحث مربوط به حکمرانی

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۳۹

سیاسی و رهبری جامعه در اسلام سیاسی شیعه در چهارچوب اصل امامت به عنوان یکی از اصول دین، شرح و توضیح داده شده است.

- عصمت:

باتوجه به مفهوم امامت، حکومت در اسلام سیاسی شیعه، امری است انتصابی و صرفاً کسانی عهده دار این امر می شوند که دارای خصوصیت عصمت باشند (پرخاش، ۱۳۹۸: ۳۶-۳۷). عدم معصومیت مساوی با احتیاج به دیگری (عبدالرزاق، بی تا: ۱۲۹) و یا احتمال در انجام تکالیف محوله است و امکان دارد مسیر ولایت را به سلطنت منحرف سازد (طباطبائی، ۱۳۹۳: ۳۴)

- ولایت:

«ولایت» با کسر «واو» به معنای حکمرانی و فرمانروایی است (مسعود، ۱۳۹۲: ج ۲: ۱۸۹۱)؛ به عبارت دیگر ولایت، رهبری و هدایت جامعه برای اقامه عدل و اجرای حدود الهی و پرداختن به اموری است که شرع مقدس، مشخص کرده است (رزاقی، ۱۳۹۲: ۲۸)؛ از این رو همواره در بن مایه های اندیشه سیاسی شیعه، «ولایت» و «ولایت مداری» نقش داشته و رکن عدالت خواهی و آزادی طلبی اسلام سیاسی شیعه را تشکیل داده است (کدیور، ۱۴۰۱: ۹۱؛ سیدباقری، ۱۴۰۳: ۱).

- عدالت:

وجود شرط عدل طبق آیه «لاینال عهدی الظالمین» (بقره/۱۲۴) بیانگر اصل بنیادین عدالت حکومت در اسلام سیاسی شیعه است. جایگاه عدالت به قدری در مکتب شیعه رفیع است که در زمره اصول دین و شانه به شانه توحید نشسته و از نشانه های تشیع است (حسینی زاده، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

این مفاهیم متمایزکننده اسلام سیاسی شیعه از سایر اسلام های سیاسی هستند؛ حکومت مطلوب شیعه، حکومت امام عادل است و مهم ترین خصیصه ای که از حکومت شیعی در آخر الزمان بیان می شود، گسترش عدل در جهان است (حسینی زاده، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

- مذاهب تشیع

اسلام سیاسی شیعه در قالب سه جریان آرمان خود را پی گرفت: شیعه امامیه، زیدیه و اسماعیلیه.

– شیعه امامیه (شیعه آرمان‌گرای واقع‌بین)

اسلام سیاسی شیعه امامیه در دوره حضور، بازتابی از شیوه فعالیت سیاسی امامان خود بوده است. این شیوه‌ها عبارت‌اند از:

(۱) تأکید بر عدالت اجتماعی، مبارزه با تبعیض و حکومت بر اساس قرآن و سنت پیامبر (صل الله و علیه و اله و سلم)، توسط امام علی (علیه‌السلام) (جعفریان، ۱۳۹۳: ۷۲).

(۲) صلح‌طلبی برای حفظ مسلمانان و جلوگیری از خونریزی، همراه با روشنگری در برابر فساد، توسط امام حسن (علیه‌السلام) (زمانی، ۱۳۸۶: ۲۰۵–۲۰۹).

(۳) قیام برای احیای دین، مقابله با ظلم و فساد حکومت، الگوسازی مقاومت و شهادت، توسط امام حسین (علیه‌السلام) (جعفریان، ۱۳۹۳: ۲۶۴–۲۶۹).

(۴) ترویج معنویت و اخلاق از طریق دعا (صحیفه سجاده)، حفظ تشیع در شرایط خفقان توسط امام سجاد (علیه‌السلام) (سلیمانی، ۱۴۰۲: ۴۱۴).

(۵) توسعه علوم اسلامی و پایه‌گذاری حوزه علمی برای تربیت شاگردان در شرایط ضعف حکومت؛ بنیان‌گذاری فکری و تشکیلاتی شیعه در راستای مبارزات فرهنگی و مبارزه منفی توسط امام باقر (علیه‌السلام) (مریجی، ۱۳۸۹: ۳۲–۵۶).

(۶) گسترش شیعه از طریق معارف دینی، سازماندهی تشکیلات شیعه، تأسیس فقه جعفری و دانشگاه بزرگ حدیث و کلام، توسط امام صادق (علیه‌السلام) (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۳۰۳–۳۱۰).

(۷) صبر و مقاومت در برابر فشارهای عباسیان، تربیت شیعیان برای تقیه و سازماندهی تشکیلات پنهانی، توسط امام کاظم (علیه‌السلام) (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۳۱۴؛ جعفریان، ۱۳۹۳: ۴۶۸).

(۸) استفاده از موقعیت حکومتی (ولیعهدی اجباری) برای ترک تقیه و نشر معارف شیعه و انجام مناظرات علمی، توسط امام رضا (علیه‌السلام) (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۳۴۵).

اسلام سیاسی در عصر پیشامردن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۴۱

۹) تأسیس نهاد وکالت شیعه، رفع شبهات علمی با مناظره و مبارزه منفی با حکومت، توسط امام جواد (علیه السلام) (شیخی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۱-۵۱).

۱۰) مبارزه فرهنگی با انحرافات عقیدتی از طریق بحث آزاد، تشکیل شبکه‌های مخفی شیعه و ارتباط با شیعیان از طریق وکلا، توسط امام هادی (علیه السلام) (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۳۵۴-۳۵۵).

۱۱) تقیه، حفظ سازمان مخفی شیعیان، آماده‌سازی شیعه برای دوران غیبت، توسط امام عسکری (علیه السلام) (بهنیا، ۱۳۹۱: ۷۵-۷۷).

۱۲) رهبری معنوی، تأسیس نهاد نیابت با انتخاب نواب خاص، زمینه‌سازی برای ظهور و حکومت جهانی عدل، توسط امام مهدی (عج) (جعفریان، ۱۳۹۳: ۷۱۵).

بنابراین اسلام سیاسی شیعه امامیه، اسلام جدید یا شاخه‌ای از اسلام نیست؛ بلکه همان اسلام اصیلی است که در پایان عصر حضور با دو مفهوم مهدویت و انتظار فرج به عصر غیبت پا می‌گذارد.

- شیعه زیدیه (تشیع انقلابی)

زیدیه را شاید بتوان پس از کیسائیه از اولین شاخه‌های جدا شده شیعه نامید. این جریان، گرچه امامت را انحصاراً در اولاد حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) می‌داند و امامت را در غیر آن‌ها جایز نمی‌داند؛ لکن بر این باورند که هر یک از اولاد ایشان که ادعای امامت نمایند و عالم، شجاع، سخاوتمند باشد و قیام به شمشیر کند، امام واجب‌الاطاعه است (سلطانی، ۱۳۹۲: ۲۲۱؛ طباطبائی، ۱۳۹۳: ۶۲) از این رو زید بن علی را به امامت برگزیدند (شیخ مفید، اوائل المقالات: ۳۹). زیدیان بعد از قیام زید همواره در حال مبارزه با خلفا بودند؛ لذا آنان را «تشیع زیدی انقلابی» نیز می‌نامند (موتقی، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۴).

- اسماعیلیان (تشیع مقاومتی و تشکیلاتی)

اسماعیلیان قائل به امامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (علیه السلام) بوده و نام خود را از او گرفته‌اند (طباطبائی، ۱۳۹۳: ۶۳) و بیشتر به فعالیت در خفا و تأسیس سازمان‌های مخفی شهرت دارند (فاخوری؛ جر، ۱۳۸۶: ۱۷۰). آنان از

محیط‌های روستایی و مردم عادی و اقشار پایین جامعه یارگیری می‌نمودند و به‌صورت تشکیلات سلسله‌مراتبی فعالیت می‌نمودند (پولادی، ۱۳۹۲: ۶۵) بیشتر دشمنی آن‌ها متوجه اهل تسنن و گسترش فعالیت آن‌ها در عصر پس از غیبت بود.

۲.۱.۵ اسلام سیاسی بعد از غیبت امام دوازدهم: دوران انتظار

آغاز غیبت کبری از یک‌طرف و از طرف دیگر وجود استبداد و فشارها بر شیعیان و عدم حضور آن‌ها در ساختار سیاسی، آنان را به فکر انجام اقدامات نظری و عملی انداخت تا بتوانند شیوه برخورد با حاکمان و یا ورود به بحث تشکیل حکومت را تدوین نمایند (درخشه، ۱۳۹۸: ۴۵-۴۷). جریان‌های تأثیرگذار اسلام سیاسی مذاهب مختلف شیعه در دوران انتظار عصر پیشامدرن عبارت‌اند از: قرامطه، ادریسیان، فاطمیان، اسماعیلیان الموت، علویان طبرستان، آل بویه، سربداران، بنی عمار و صفویه.

- ادریسیان: اولین دولت تاریخ تشیع پس از حکومت ائمه معصوم که در مغرب (مراکش امروزی) شکل گرفت. ساخت بناهای اسلامی و برقراری عدالت و امنیت و همچنین رونق اقتصادی از دست آورده‌های این حکومت در مغرب است (دانشکیا، ۱۳۹۶: ۷۹ و ۱۰۶)

- قرامطه: قرامطه برای اقامه عدل و مساوات در میان مردم، به رهبری حمدان قرمط، داعی و رهبر نهضت اسماعیلیه در عراق قیام کردند. مبارزه قرمطیان با خلافت و سنیان بود؛ اما ضد هر کس که تعالیم آن‌ها را نمی‌پذیرفت هم اقدام می‌کردند (موثقی، ۱۳۸۱: ۳۷).

- فاطمیان: جنبش قرمطیان و دعوت گسترده داعیان آن موجب تأسیس دومین دولت شیعی در آفریقا، به نام فاطمیان شد (فاخوری، جر، ۱۳۸۶: ۱۹۰). آنان مروج مذهب شیعه اسماعیلی در شمال آفریقا به‌خصوص در کشور مصر بوده و هدف نهایی‌شان برچیدن خلافت عباسی و سلطه بر سراسر جهان اسلام بود (نواب، ۱۳۹۷: ۸۲).

- اسماعیلیان الموت: یکی از بزرگ‌ترین جریان‌های اسلام سیاسی در دوره سلطنت سلجوقیان و خوارزمشاهیان که کوشیدند مذهب تشیع اسماعیلی را با تفکرات خاص خود در فرهنگ بومی ایران آمیخته و به مبارزه با بیگانگان مسلط بر ایران پردازند. اسماعیلیان تنها حکومت برحق را، حکومت دینی می‌دانستند که امام در رأس آن باشد (پولادی، ۱۳۹۲: ۶۴).

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۴۳

- **علویان طبرستان:** شیعیان زیدی که مخالف حکومت عباسیان و تحت ستم آنان قرار داشتند، به منطقه طبرستان ایران مهاجرت کرده و گرد نوادگان زید جمع شده و پس از مدتی توانستند اولین حکومت شیعی ایران را تأسیس کنند. این حکومت سیاسی - مذهبی، موجب هموارشدن راه نفوذ قطعی اسلام در ایران شد (حکیمیان، ۶۸۱۳: ۷۱).

- **دیلیمیان یا آل بویه:** آل بویه به دیلمیان و دیالمه هم مشهورند، از مهم‌ترین جریان‌های سیاسی شیعی که بیشتر اقوال بر دوازده‌امامی بودن آنها گواهی می‌دهد. آنها توانستند نظر را به عمل نزدیک کنند و علاوه بر تحکیم پایه‌ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن، موجب درخشش علمی و فرهنگی ایران و جهان اسلام شوند (درخشه، ۱۳۹۸: ۵۱).

- **جنبش سریداران:** از جمله معدود حکومت‌هایی که پس از غیبت کبری بر اساس ایدئولوژی شیعه و عدالت‌خواهی شکل گرفت و توانست نفوذ و قدرت تحلیل رفته شیعه پس از آل بویه را تقویت ساخته راه را برای جنبش‌های شیعی بعدی (صفویه) هموار کند (روحانی، ۱۳۶۸: ۱۰۱).

- **بنی عمار:** با تأسیس کتابخانه بزرگ «دارالعلم» در طرابلس لبنان، موجب مهاجرت علمای شیعه به طرابلس شدند (طرابلسی، ۱۳۹۰: ۱۵۷-۱۶۱).

- **صفویه:** حیات سیاسی شیعه بویژه شیعه امامیه با تأسیس حکومتی یکپارچه و قدرتمند، وارد دوران جدیدی شد. شاهان این سلسله خود را نایبان فقیهان عصر خویش معرفی می‌کردند (پولادی، ۱۳۹۲: ۱۴۰) لذا مرجعیت شیعه در نظریه نیابت عام امام معصوم، به طور رسمی در جایگاه «زعامت» دینی جامعه قرار گرفت (علیدوست، رهدار، ۱۳۹۵: ۸۸).

- **افشاریه و زندیه:** پس از سقوط صفویه، دوره فترت اسلام سیاسی شیعه است هنگامی که علما از سیاست کنار گذاشته شدند و ایران با تساهل و تسامح مذهبی روبه‌رو و زمینه برای رشد نحله‌های متعدد فکری و مذهبی فراهم شد (مرادی خلیج، حاجی‌پور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۸۸).

کلیدواژه اسلام سیاسی شیعه امامیه در این عصر نیابت فقها است. مفهوم «مرجعیت» نیز در این عصر با نظریه «اعلمیت» پی‌ریزی شد و در دوره بعد به تکامل رسید.

۲.۵ نسبت علما و قدرت در اسلام سیاسی شیعه عصر پیشامدرن

۱.۲.۵ نسبت تحکیمی - مساعدتی (یاری رسانی در تحکیم قدرت به حاکم مسلمان)

در عصر حضور، تنها امام علی و امام حسن مجتبی به عنوان خلیفه و امام رضا به عنوان ولیعهد مأمون عباسی، وارد عرصه قدرت شدند. اما در عصر غیبت، با وجود تشکیل حکومت‌های کوچک شیعی، تنها نظریه‌های اعطای قدرت به فقها، شکل گرفت و در عمل فقها به معنای واقعی از قدرت دور بودند و تنها توانستند با تحکیم و مساعدت حکومت‌های شیعه، زمینه را برای تشکیل حکومت اسلامی ولایت فقیه مهیا سازند. مکاتب اسلام سیاسی علمای شیعه که در این دوره به تحکیم و مساعدت حاکمان مسلمان کمک کردند را می‌توان چنین برشمرد:

- مکتب شیخ مفید: اجتهاد و آغاز نظریه نیابت فقها

گرچه نخستین بارقه‌های اجتهاد و نشانه‌های تدوین فقه سیاسی و حکومتی در میان شیعیان در آثار شیخ صدوق و شیخ کلینی مشاهده می‌شود لکن شاید بتوان پدر اندیشه و مولد اسلام سیاسی شیعه پس از آغاز دوره غیبت را شیخ مفید دانست (ابراهیم، ۱۳۷۹: ۲۳۵ و ۲۴۳؛ طاهری و حکمی، ۱۳۹۵: ۵۸ و ۶۳). شیخ، سیاست را نوعی رهبری دینی و دنیوی می‌دانست و معتقد به وجود حکومت اسلامی با دو هدف بود: هدف دینی و هدف دنیوی و در این حکومت امام و حاکم اسلامی ریاست عامه دینی و دنیوی را به نیابت از پیامبر بر عهده دارند (شیخ مفید، ۱۴۱۴ ق: ۳۹، شیخ مفید، ۱۳۶۹ ق: ۲۷). باین وجود در خصوص یاری حاکم ظالم معتقد بود: برای حق و انجام واجب، جایز و گاه واجب است، اما یاری آن‌ها در مسیر ستم، با اختیار، نارواست (شیخ مفید، ج ۴: ۱۲۰). شیخ با تأسیس مدرسه مفیدیه بغداد یک نهضت علمی و انقلاب فرهنگی در دفاع از شیعه را به وجود آورد و به عنوان یک عالم شیعه برجسته، نقش مؤثری در مناسبات سیاسی آن زمان ایفا کرد و توانست عرصه را برای گسترش آموزه‌های شیعه فراهم سازد (عسگری، ۱۴۰۳، ۱).

سید مرتضی، شاگرد شیخ مفید هم گرچه پذیرش ولایت از جانب سلطان جور را به گونه عادی، زشت و ناروا می‌داند؛ اما در جایی که متولی با پذیرش ولایت، توانایی برپاداشتن حق و از بین بردن باطل را پیدا می‌کند و می‌تواند به وظیفه امر به معروف و نهی از منکر عمل کند و میدانند بدون پذیرش چنین ولایتی، هرگز به

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۴۵

انجام این کارهای مهم توانا نخواهد بود، پذیرش ولایت را واجب می کند (سید مرتضی، ۱۳۸۰: ۲۵-۲۷).

ابوصالح حلبی، شاگرد سید مرتضی از جمله فقیهانی است که بحث ضرورت وجود حکومت و ریاست را در جامعه از هر چیز مهم تر دانسته و گرچه مستقیماً به ولایت فقیه اشاره نمی کند لکن منصب سلطانی را برای کسی جایز می داند که دارای شروط لازم برای نمایندگی از طرف امام باشد (حلبی، ۱۳۶۲: ۸۵-۸۶).

از زمره مهم ترین عالمان مکتب شیخ مفید، خواجه نصیرالدین طوسی است. خواجه بانفوذ به دستگاه دولتی، از عنصر مغول در جهت تقویت تشیع بهره گرفت، اسلام سیاسی شیعه از زمان خواجه نصیر مبارزات خود را از حالت مخفی و منفی که بنا بر اصل تقیه بود، به مبارزات علنی تبدیل کرد و این چنین گسترش تشیع تسهیل شد (منتظری، ۱۳۸۶: ۴۱۵-۴۱۶).

- مکتب حله: درآمدی نظری بر تشکیل حکومت اسلامی

پس از شیخ طوسی، یک رکود نظری در اندیشه سیاسی تشیع اتفاق افتاد؛ لکن ابن ادریس حلی عجلای این سد را شکست و اندیشه شیعه را وارد مرحله جدیدی کرد که به تأسیس مکتب فقهی حله انجامید و در پی آن فقه امامیه بازسازی شد (رهدار، ۱۳۹۸: ۱۱۰-۱۱۲؛ ابراهیم، ۱۳۷۹: ۲۵۱). علمای این مکتب علاوه بر اینکه خود بنا به مصلحت تشیع با حکومت مغولان همکاری داشتند، دخالت علما در سیاست در زمان غیبت را لازم برشمردند؛ این مکتب آغازگر تحول فقهی و طرح و بسط فقه سیاسی شیعه امامیه با طرح نیابت فقها از امام ذیل موضوعاتی نظیر صرف سهم امام و نصب عام فقیه، بود که موجب مهیا شدن نسبی بستر ورود تشیع به عرصه سیاست و تشکیل حکومت شد.

یکی از مهم ترین موضوعات زمینه ساز ورود فقها به سیاست، موضوع تقلید و اجتهاد بود که در مکتب حله در قالب طرح مسئله تقلید از «مجتهد اعلم»، «اعلمیت» و منصب «مرجعیت» را پدید آورد (جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۷۳؛ علامه حلی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۱۲-۱۱۵). شهید اول به وجوب تلاش عامی برای یافتن مجتهدی که مورد تأیید علما باشد و فتاوی او مشهور بوده باشد اشاره و تقلید اعلم را بر او رجوع مقدم کرد (شهید اول، الدروس الشرعیة، ج ۲: ۶۷؛ جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۷۰) و علامه حلی در

عصر غیبت، صراحتاً نصب عام فقیه امین را اعلام کرد (علامه حلی، ۱۳۷۰، ج ۲: ۲۵۰-۲۵۳)؛ بنابراین سازماندهی جدید فقه شیعه در مکتب حله سبب گشت تا ظرفیت سیاسی جدیدی برای فقه ایجاد شود که ثمره آن در دوره بعدی فقه یعنی عصر مکتب جبل عامل (درخشه، ۱۳۹۸: ۵۷) با ورود اندیشه سیاسی شیعه از فاز نظری به فاز عملی خود را نشان داد و به اسلام سیاسی تحکیمی-مساعدتی که خواهان ورود به عرصه قدرت است، نزدیک شد.

- مکتب جبل عامل: نزدیکی به قدرت، مشروعیت بخشی به حکومت

مکتب جبل عامل در جنوب لبنان، از وجود مقدس ابوذر غفاری سرچشمه گرفت؛ لذا اسلام سیاسی شیعه در این خطه بیشتر با جهاد و مبارزه، استواری و ثبات قدم در برابر دشمنان اسلام شناخته می شود (رضاداد، ۱۳۹۴: ۳۶-۳۷). شهید اول، مؤسس این مکتب، نخستین فقیهی است که در تقسیم بندی ابواب از واژه «سیاست» استفاده کرد و آن را بخشی از فقه دانست (درخشه، ۱۳۹۸: ۵۷). وی از نظریه پردازان به نام نظریه «ولایت فقیه» است که مبانی ضرورت تشکیل حکومت از نظر او در امور داخلی، برخورداری مردم از عدالت و متنعم شدن آنها از مزایای آن و در امور خارجی، حمایت از افراد جامعه در مقابل متجاوزان و دشمنان است تا این امور سامان یافته و اهداف و آرمان های اولیه، جامه عمل بپوشند (موسویان، ۱۳۸۱: ۹۱-۹۷).

مهاجرت علمای جبل عامل به ایران، اسلام سیاسی شیعه را وارد مرحله جدیدی کرد؛ برای اولین بار اسلام سیاسی شیعه در مقابل اسلام سیاسی سنی قرار گرفت و حکومت صفویه، تحت حمایت عالمان در مقابل حکومت عثمانی ایستاد (رهدار و علیدوست، ۱۳۹۵: ۱۰۱؛ رحمتی، ۱۴۰۰: ۱۶ و ۱۹). محقق کرکی از مشهورترین و مورد اعتنا ترین فقیهان در طول تاریخ تشیع که نه تنها به بیان نظرات سیاسی پرداخت بلکه رأساً در حکومت مشارکت داشت و اعمال قدرت کرد. وی سهم بسزایی در تحول و تکامل نظریه «ولایت فقیه» داشت و برای اولین بار نیابت فقیه را برای تمامی اموری که نیابت در آنها راه دارد، طرح کرد (کرکی، ۱۳۴۹، ج ۱: ۱۴۲-۱۴۳) و موجب تقویت پایه های نظری تشیع و نیز ایجاد حوزه های علمی به خصوص در شهرهای اصفهان، قزوین و کاشان و تربیت شاگردانی شد که

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۴۷

مکتب اصفهان را تأسیس نموده و علوم دینی را در میان مردم ایران گسترش می‌دادند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۴).

- مکتب اصفهان: تحکیم قدرت، نظارت بر حکومت (سلطنت مشروعه)

اکثریت این علما جبل عاملی بودند. بهاء‌الدین عاملی، شیخ بهایی، میرداماد، ملاصدرا، علامه محمدتقی مجلسی و...، فقیهانی که در این حوزه رشد یافتند و اصفهان را به کانون اصلی تفکر دینی تشیع تبدیل کردند. آنان با پذیرفتن مسئولیت‌های سیاسی با عناوین شیخ‌الاسلام، صدر و ملا باشی، هم به تحکیم حکومت صفوی کمک کرده و هم با نظارت بر حکومت و ارائه نظریات سیاسی دینی ضمن مساعدت حاکمان، دستاوردهای کم‌نظیری برای اسلام سیاسی شیعه کسب کردند (ره‌دار و علیدوست، ۱۳۹۵: ۸۹).

۲.۲.۵ نسبت تعاملی - تضامنی (همکاری و مشروعیت‌دهی متقابل)

از میان امامان، امام علی (علیه‌السلام) به عنوان طلایه‌دار عصر حضور، در دوره اول امامت خود و پیش از خلافت، با وجود غضب مقام از ایشان، بیست و پنج سال خانه‌نشین شدند؛ در این مدت برخوردی با حکام زمان خویش نداشته و در جهت اعتلای اسلام و تأمین مصالح عالی جامعه اسلامی با خلفا همکاری کردند و بنا به مصالح جامعه اسلامی با حکومت تعامل داشتند. در عصر غیبت نیز عالمان اغلب به‌رغم میل باطنی خویش، صرفاً به جهت ترویج و بیان مکتب تشیع، با حکومت‌ها همکاری می‌کردند (ثواقب؛ مروتی، ۱۳۹۶: ۶۲-۶۳).

علامه مجلسی از جمله فقیهانی است که به تعامل با حکومت معتقد بود و باتوجه‌به نیاز جامعه به حکومت و اهمیت شیعی بودن صفویه، قیام علیه شاه را صلاح نمی‌دانست و اطاعت از شاه را با جواز تقیه جایز دانسته تا روزی که امام غایب ظهور کرده و حکومت ایده‌آل را برقرار سازد؛ از این‌رو علامه مجلسی نظریه «سلطنت مشروعه» را صورت‌بندی کرد (پولادی، ۱۳۹۲: ۱۴۳ و ۱۴۶). امام خمینی (ره) هدف علما از تعامل با حکومت را این‌گونه تشریح می‌کند:

...یک طایفه از علما، اینها گذشت کرده‌اند از یک مقاماتی و متصل شده‌اند به یک سلاطینی، با اینکه می‌دیدند که مردم مخالف‌اند، لکن برای ترویج دیانت و ترویج تشیع اسلامی و ترویج مذهب حق اینها متصل شده‌اند به یک سلاطینی و این

سلاطین را وادار کرده‌اند - خواهی‌نخواهی - برای ترویج مذهب تشیع؛ اینها آخوند درباری نبودند... آنها گذشت کردند؛ ... یک مجاهده نفسانی کرده‌اند؛ برای اینکه این مذهب را به وسیله آنها، به دست آنها [ترویج کنند]... مصالح اسلام فوق این مسائلی است که ما خیال می‌کنیم. من هم اگر چنانچه می‌توانستم یک سلطانی را به راه بیاورم می‌رفتم درباری می‌شدم شما هم تکلیفتان این بود که اگر بتوانید یک سلطان جائری را آدمش کنید بروید درباری بشوید. این درباری شدن نیست؛ این آدم‌سازی است (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۲۴۰).

۳.۲.۵ نسبت تحریمی و تهدیدی (انتقاد و چالش‌گری)

پس از قیام عاشورا، امامان در نسبت با حکومت‌های وقت یا روش تحریم را در پیش گرفته و یا تهدید را انتخاب کردند و لذا همواره حاکمان به دیده رقیب اصلی به ائمه اطهار نگریسته و آنان را تا آغاز غیبت کبری تحت‌نظر قرار داده و به شهادت رسانده‌اند. در عصر غیبت نیز چه عالمانی که با حاکمان همکاری و تعامل داشتند، چه فقهایی که حاضر به همکاری با حکام جور نبودند و یا برخی سلاطین شیعه را نیز صاحب صلاحیت نمی‌دانستند، از حکومت انتقاد کرده و آنان را به چالش می‌کشیدند. مقدس اردبیلی، یکی از این علماست (خالقی، ۱۳۹۶/۰۷/۲۳) همچنین مهاجرت علما و سکونت در عتبات همراه با سکوت، شیوه دیگر گفتمان سیاسی شیعه (کدیور، ۱۴۰۱: ۲۱۵) و رویکرد اسلام سیاسی شیعه جهت تحریم حکام توسط علما بود. وحید بهبهانی از فقهای دوره افشاریه و زندیه از جمله این علمای مهاجر است (سلطان محمدی، ۱۳۸۲: ۱۷۶).

۴.۲.۵ نسبت تهاجمی و رادیکال (جنبش‌های انقلابی-قیام‌کننده)

امام حسین (علیه‌السلام) گرچه تا زمان مرگ معاویه و بدعهدی امویان حرکت سیاسی نداشت؛ اما با به خطر افتادن اسلام ناب، قیام کرد و با تغییر موضع نسبت به حکومت، شیوه رادیکال و انقلابی را اتخاذ نمود. پس از واقعه عاشورا، زمینه قیامی همانند آن فراهم نشد؛ اما فعالیت‌های انقلابی محدودی صورت‌گرفت همچنین شیعیان علیه خلفای عباسی نیز اقداماتی انجام دادند. تشکیل حکومت‌هایی نظیر آل بویه و سربداران و قیام‌هایی همانند قیام نفس زکیه و شهید فخر، نشان‌دهنده کوشش اسلام سیاسی شیعه در جهت اعتلای تشیع، برقراری عدالت و مبارزه علیه ستمگران است.

۵.۲.۵ عوامل مؤثر بر نسبتها

- (۱) حفظ وحدت: علما برای محافظت از اسلام در مقابل دشمنان خارجی و داخلی به پیروی از امام علی علیه السلام، در تعامل با قدرت‌ها قرار گرفتند.
- (۲) حفظ جان مسلمانان: حفظ جان مسلمانان به‌ویژه شیعیان، به پیروی از امام حسن مجتبی علیه السلام، موجب همکاری یا سکوت علما شده است.
- (۳) حفظ دین: به پیروی از امام حسین علیه السلام دست به قیام زده و در مخالفت با سیاست‌های ناعادلانه و غیردینی راه شهادت را برگزیدند.
- (۴) گسترش و ترویج تشیع: به پیروی از امامان صادقین علیهما السلام، مدارس، حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های مهمی تأسیس و شاگردان بسیاری را تربیت نمودند.
- (۵) همکاری سیاسی برای کاهش ظلم به شیعیان: جهت جلوگیری از کشتار علویان و بی‌حرمتی به خاندان پیامبر صل الله علیه و اله و سلم به پیروی از امام رضا علیه السلام، در دستگاه قدرت نفوذ کرده و یا منصبی همانند صدارت را پذیرفتند.
- (۶) سامان‌بخشی به تشیع: به پیروی از امام جواد و امام هادی علیهما السلام، نمایندگانی را به منطق مختلف ارسال کرده و کار تبیین انجام می‌دادند.
- (۷) آماده‌سازی زمینه ظهور: به پیروی از امام حسن عسکری علیه السلام و حضرت مهدی (عج الله)، آموزش انتظار فعال و تبیین مباحث مهدویت همراه با مبارزه با ظلم و حمایت از مستضعفان را در اولویت فعالیت‌های خویش قرار دادند.

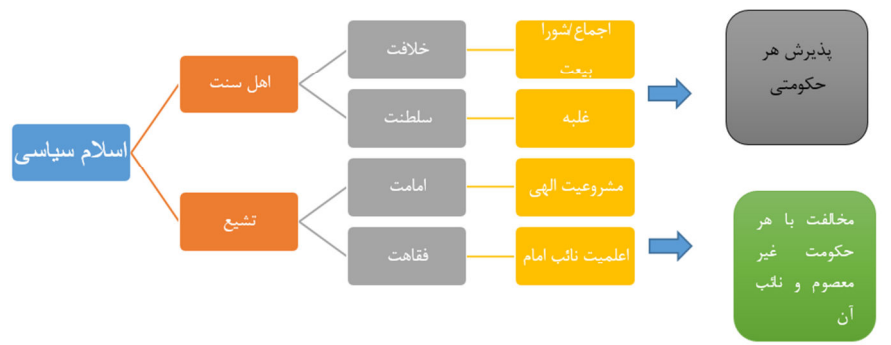
۶. مقایسه اسلام سیاسی سنی با اسلام سیاسی شیعه

مقایسه نسبت‌های اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه در دوره پیشامدرن علاوه بر کمک به تحلیل الگوهای مختلف مواجهه این دو جریان با ساختارهای حکومتی، درک تفاوت‌های استراتژیک و تاکتیکی این دو مکتب در قبال نظام‌های سیاسی را ممکن خواهد ساخت.

جریان نسبت با قدرت	اسلام سیاسی سنی	اسلام سیاسی شیعه
تحکیمی- مساعدت	نظریه‌ی "سلطنت عادلانه" (حکومت جائز بهتر از فتنه است) و لزوم اطاعت از خلیفه حتی اگر ستمگر باشد. بسیاری از فقهای سنی مانند ماوردی و غزالی، در دستگاه خلافت عباسی یا عثمانی نقش مشاور یا قاضی را داشتند.	به علت اعتقاد به نظریه امامت و نیابت فقها، در زمان خلفا معمولاً با تنش همراه بود، چون مشروعیت حکومت‌های غیرشیعی را به رسمیت نمی‌شناختند. موضع تحکیمی برخی علما در دوره‌های خاص (مثل وزارت شیعیان در دولت عباسیان، مغول و صفویه).
تعاملی- تضامنی	تأکید بر اصلاح اخلاقی حاکمان بدون چالش سیاسی مستقیم - فقهای شافعی و حنفی	تقیه و حفظ شبکه‌های علمی-اجتماعی بدون همکاری سیاسی. برخی علمای مکتب جبل‌عامل و اصفهان
تحریمی- تهدیدی	تمرکز بر تربیت جامعه و پرهیز از همکاری با حکومت‌های فاسد. برخی سلفیان مثل ابن تیمیه که با سیاست‌های خلفا مخالف بودند؛ اما دعوت به قیام نمی‌کردند.	تأکید بر انتظار فرج و خودداری از مشروعیت‌بخشی به حکومت‌های غیرمعصوم. اکثر علمای شیعه در دوره غیبت از مشارکت در حکومت‌های سنی خودداری می‌کردند مثل وحید بهبهانی
تهاجمی- رادیکال	انکار مشروعیت هر حکومتی که به‌زعم آن‌ها از شریعت تخطی کند. همانند خوارج که به مبارزه مسلحانه با خلافت می‌پرداختند.	اعتقاد به لزوم قیام برای احیای حکومت امام معصوم و برقراری عدالت قیام‌های نفس زکیه و شهید فخر

شکل ۱. جدول مقایسه اسلام سیاسی سنی و شیعه

این شکل نشان می‌دهد نسبت اسلام سیاسی سنی با قدرت، عمدتاً به سمت تحکیمی - مساعدت یا تعاملی - تضامنی بوده است؛ از این رو غالباً مشروعیت خلافت حتی غیرایده آل را پذیرفته و نقش پوزسیون داشتند؛ لذا جریان‌های اپوزیسیون و رادیکال، اقلیتی حاشیه‌ای بودند. در حالی گرایش اسلام سیاسی شیعه اغلب به دلیل عدم پذیرش مشروعیت خلافت، عمدتاً تحریمی - تهدیدی یا تهاجمی - رادیکال بوده است و لذا در اکثر حکومت‌ها نقش اپوزیسیون داشته‌اند و حتی مشارکت آنان در قدرت در حکومت‌های شیعی نظیر صفویه بدون نقد و یا تنش نبوده است؛ بنابراین با وجود استثنائاتی در هر دو طرف، بررسی مبانی فکری، تاریخی و کلامی این دو گرایش اصلی در اسلام سیاسی، نشان می‌دهد که اسلام سیاسی سنی مبتنی بر پذیرش وضع موجود و مشروعیت‌بخشی به هر حکومتی است در حالی که اسلام سیاسی شیعه تنها حکومت معصوم را مشروع دانسته و با شرایط خاصی حاضر به تعامل با حکومت غیرمعصوم می‌شوند. از این رو اسلام سیاسی سنی غالباً اسلام سیاسی پوزسیون و اسلام سیاسی شیعه، اسلام سیاسی اپوزیسیون بوده است.

شکل ۲. اسلام سیاسی سنی و شیعه

شکل ۲. مقایسه نوع حکومت و مشروعیت در اسلام سیاسی سنی و شیعه

۷. نتیجه‌گیری

بررسی و مقایسه اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه در دوره پیشامدرن، نشان داد، تفاوت اسلام سیاسی سنی با اسلام سیاسی تشیع تنها در این موارد نیست که اسلام سیاسی با مفهوم خلافت پیوند خورده و انتخاب خلیفه با نصب (استخلاف)، انتخاب (اجماع) و یا غلبه سیاسی (در مواردی مانند خلافت امویان و عباسیان) مبتنی بر بیعت ممکن است؛ همچنین باتوجه به مقتضیات زمان اغلب این اصل به حاشیه رانده شده و تنها غلبه باقی مانده و به تدریج مرجعیت دینی مستقلی ندارد و در مقابل بنیان اسلام سیاسی شیعه، امامت است و امامت یک مقام الهی-سیاسی است. امام با نصب الهی تعیین می‌شود و مشروعیت امام به انتخاب یا بیعت (نصب و غلبه) وابسته نیست. امام ولایت دارد؛ یعنی هم مرجع دینی است و هم رهبر سیاسی و عصمت و عدالت از شروط اصلی آن بشمار می‌رود. در غیاب امام (در دوران غیبت کبرا)، فقها به نیابت از امام عمل می‌کنند (نظریه نیابت عامه).

بررسی‌ها نشان داد تفاوت‌های بنیادینی میان اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه وجود دارد. در اسلام سیاسی سنی، حاکمیت سیاسی می‌تواند از مرجعیت دینی جدا باشد درحالی‌که در اسلام سیاسی شیعه این دو امر جدا از هم نیستند و پیوند ناگسستنی میان دین و سیاست برقرار است. شیعه، امام معصوم را هم زمامدار سیاسی می‌داند و هم مرجع دینی و در عصر غیبت، برای فقها (به‌عنوان نمایان امام) هم‌زمان در امور سیاسی و دینی ولایت قائل است، درحالی‌که نزد اهل سنت نظریه سلطنت جایگزین خلافت گردیده است.

مقایسه اسلام سیاسی سنی و شیعی در عصر پیشامدرن در قالب چهار مدل نسبت با قدرت در میان فقه‌های اهل سنت و تشیع یعنی نسبت های تحکیمی-مساعدتی (یاری‌رسانی در تحکیم قدرت حاکم مسلمان)، نسبت تعاملی-تضامنی (همکاری و مشروعیت‌دهی متقابل)، نسبت تحریمی-تهدیدی (انتقاد و چالش‌گری) و نسبت تهاجمی-رادیکال (جنبش‌های انقلابی یا قیام‌کننده) در دوره پیشامدرن بیانگر این است که اکثریت فقه‌های چهار مذهب اهل سنت با در نظر گرفتن روح حاکم بر سیاست آنها، با تمایل به واقعیت‌گرایی سیاسی، خلافت را حتی به شکل سلطنت موروثی، به شرط حفظ ظواهر شریعت پذیرفتند و اغلب با وجود اختلافات فقهی، با تحکیم حکومت و یا تعامل با قدرت در نقش پوزیسیون ظاهر شدند؛ لکن علمای شیعه بویژه شیعیان دوازده امامی، با اعتقاد به نصب الهی، عصمت و عدالت در حکومت، حکومت بدون امام معصوم یا نایب او را ناقص یا نامشروع دانسته و همواره در نسبت با قدرت در حالت تحریمی-تهدیدی و یا تهاجمی-رادیکال بوده و اپوزیسیون حکومت محسوب می شدند.

تبیین منطق رفتار تاریخی اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه توضیح می‌دهد که چرا شیعیان غالباً در موضع انتقاد یا انقلاب بودند، در حالی که اهل سنت بیشتر به تعامل یا حداکثر اصلاح تدریجی تمایل داشتند. در حقیقت با ارزیابی تأثیر اندیشه بر عمل، نشان داده شد که چگونه مبانی نظری مثل امامت در اسلام سیاسی شیعه یا خلافت در اسلام سیاسی سنی، به استراتژی‌های عملی متفاوت منجر شده‌اند؛ لذا در تحلیل سیاسی معاصر، این چارچوب به ما کمک می‌کند تا در آینده بتوانیم رفتار گروه‌های اسلامی مدرن را در قبال قدرت، با الگوهای تاریخی مقایسه کنیم. به عبارت دیگر، مقایسه اسلام سیاسی در دو مکتب سنی و شیعه، ابزاری برای تحلیل عمیق‌تر تاریخ اندیشه سیاسی اسلام فراهم می‌کند و فهم تفاوت‌های گاه بسیار معنادار در جریان‌های اسلام سیاسی امروز را میسر می‌سازد.

کتاب‌نامه

- ابراهیم، فؤاد، (۱۳۷۹)، *رابطه فقیهان شیعی با دولتها - پس از سقوط آل بویه تا برآمدن سربداران -* (سده پنجم تا نهم هجری)، مترجم: باغستانی، محمد، فقه، شماره ۲۴.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، ابن قاسم، محمد، و ابن قاسم، عبدالرحمن، (۱۴۲۵ ه ق)، *مجموع فتاوی شیخ الإسلام/احمد بن تیمیه*، ج ۲۸، مدینه منوره: المملكة العربية السعودية. وزارة الشؤون الإسلامية و الأوقاف و الدعوة و الإرشاد.

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۵۳

ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۶۳)، *العبر؛ تاریخ ابن خلدون*، مترجم: آیتی، عبدالرحمن، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ابن طقطقی، محد بن علی بن طباطبا، (۱۳۶۰)، *تاریخ فخری*، مترجم: گلپایگانی، محمد وحید، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ابن عبد ربّه، احمد بن محمد، قمیحه، مفید محمد، و ترحینی، عبدالمجید (۱۴۰۷ ه ق) *العقد الفرید*، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.

أبو عبدالله البخاری الجعفی، محمد بن إسماعیل، (۱۴۴۲ ه ق)، *صحیح البخاری*، ج ۴، بیروت: دار طوق النجاة.

الطحاوی، ابوجعفر، (۱۴۳۷ ه ق)، *العقیده الطحاویة*، بیروت: مؤسسه الرسالة .

النیسابوری، مسلم، (بی تا)، *صحیح مسلم*، مترجم: ایوبی نیا، خالد، ج ۳.

انصاری، رضا، (بهار و تابستان ۱۴۰۰)، «وحدت یا تعدد رهبری و استلزامات آن در فقه سیاسی شیعه»، فقه نظام، شماره ۱.

بهنیا، احمد رضا، (تابستان ۱۳۹۱)، «مواضع و اقدامات سیاسی امام حسن عسکری (ع) در برابر خلافت عباسی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی»، سال سوم، شماره ۷.

برزگر، ابراهیم، (۱۳۸۳)، *تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران*، تهران: سمت.

پرخاش، فرشته، (بهار ۱۳۹۸)، «سیر تحول تئوری سیاسی شیعه در دوره امامت»، فصلنامه جندی شاپور، سال پنجم، شماره ۱۷.

تفتازانی، مسعود بن عمر، (بی تا)، *شرح المقاصد فی علم الکلام*، ج ۲ .

ثواب، جهانبخش؛ مروتی، فریده، (بهار ۱۳۹۶)، «سیره عملی عالمان شیعی در تعامل با مردم مطالعه موردی: شیخ بهایی، پژوهشنامه تاریخ تشیع، شماره ۱.

پوراحمدی، مهدی، حسین؛ ذوالفقاری، عباس، (فروردین ۱۳۹۴)، «انواع مدل های اسلام سیاسی و تعامل آنها با سیاست جهانی»، فصلنامه علمی رهیافت های سیاسی و بین المللی، دوره ۶، شماره ۳.

پولادی، کمال، (۱۳۹۲)، *تاریخ اندیشه سیاسی در ایران و اسلام*، تهران: نشر مرکز، چ چهارم.

جعفریان، رسول، (۱۳۹۳)، *حیات فکری- سیاسی امامان شیعه*، تهران: علم، چ سوم.

جعفریان، رسول، (۱۳۸۳)، «تاریخ اجتهاد و تقلید از سید مرتضی تا شهید ثانی و تأثیر آن در اندیشه سیاسی شیعه»، علوم سیاسی، شماره ۲۷.

حسین، طه (۱۹۸۴)، *الفتنه الکبری، القاهرة: دارالمعارف*.

حسینی زاده، محمدعلی، (۱۳۸۸)، *اسلام سیاسی در ایران*، تهران: دانشگاه مفید.

حسینی زاده، محمدعلی، (اردیبهشت ۱۳۹۵)، «مشروعیت و عدالت در اندیشه سیاسی شیعه: درآمدی بر مشروعیت عدالت بنیاد»، شیعه شناسی، دوره ۱۴، شماره ۵۳.

۱۵۴ جستارهای سیاسی معاصر، سال ۱۶، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

- حسینی زاده، محمدعلی، (۱۳۸۰)، اندیشه سیاسی محقق کرکی، تهران: مؤسسه بوستان کتاب.
- حلبی، ابوصالح، (۱۳۶۲)، الکافی فی الفقه، اصفهان: منشورات مکتبه الامام امیرالمومنین علی العامه.
- حکیمیان، ابوالفتح، (۱۳۶۸)، علویان طبرستان، ۱ ج. تهران: الهام.
- خالقی، علی، (۱۳۹۶/۰۷/۲۳)، «اندیشه سیاسی محقق اردبیلی»، راسخون.
- خامنه‌ای، سید علی، (۱۳۹۷)، انسان ۲۵۰ ساله، گردآوری صهبا، تهران: موسسه جهادی، چ هفتاد و سوم.
- خان محمدی، یوسف؛ خرمشاد، محمدباقر، (بهار ۱۴۰۰)، «آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران»، راهبرد، سال سی، شماره ۹۸.
- خرمشاد، محمدباقر؛ درخشه، جلال، (۱۳۸۹)، «انقلاب اسلامی ایران و اسلام سیاسی» در کتاب گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران، بخش اول: چ دوم، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- خنجی، فضل‌الله، (۱۳۶۲)، سلوک الملوک، تهران: خوارزمی.
- دارابی، علی، (۱۳۸۸)، جریان شناسی سیاسی در ایران، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- دانشکیا، محمدحسین، (مهر ۱۳۹۶)، وضعیت و نقش دولت ادریسیان در تمدن اسلامی، شیعه‌شناسی، دوره ۱۵، شماره ۵۹.
- درخشه، جلال، (۱۳۸۹)، گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران، چ دوم، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- رحمتی، محمدکاظم، (۱۴۰۰)، فقیهان امامی و شهریاران صفوی، تهران: نگارستان اندیشه، چ دوم.
- رزاقی، علی‌اکبر، (اسفند ۱۳۹۲)، «حاکمیت و ولایت فقیه در اندیشه سیاسی شیعه»، پژوهش در تاریخ، دوره ۴، شماره ۴.
- رضوانی، علی‌اصغر (۱۳۸۴)، شیعه‌شناسی و پاسخ به شبهات، ج ۱، تهران: نشر مشعر.
- روحانی، سید کاظم، (آذر و دی ۱۳۶۸)، «تحلیلی بر نهضت سربداران»، کیهان اندیشه، شماره ۲۷.
- رهدار، احمد، (بهار و تابستان ۱۳۹۸)، «فقه و سیاست در مکتب حله»، گفتمان فقه حکومتی، دوره جدید، سال دوم، شماره ۴.
- زمانی، احمد، (۱۳۸۶)، حقایق پنهان پژوهشی در زندگی سیاسی امام حسن مجتبی علیه السلام، قم: بوستان کتاب.
- زرگری نژاد، غلامحسین، (بهار و تابستان ۱۳۹۵)، «خلیفه و خلافت در اندیشه اهل سنت و زیر ساختهای تحول امامت و خلافت به سلطنت آسمانی و خلیفه الهی»، خردنامه، شماره ۱۶.
- سبزواری، سید حسن، (تابستان ۱۳۹۲)، «معنا و جایگاه اجماع اهل حل و عقد»، فصلنامه امامت پژوهی، سال سوم، شماره ۱.
- سلطان محمدی، ابوالفضل (تابستان، ۱۳۸۱)، «جایگاه سیاست در اندیشه شیخ بهایی، علوم سیاسی»، دانشگاه باقرالعلوم (ع) شماره ۱۸.

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۵۵

سلطان محمدی، ابوالفضل، (۱۳۸۲)، «اندیشه سیاسی وحید بهبهانی»، علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع) شماره ۲۱.

سلیمانی، مجید؛ شعبانی، رضا و دیگران، (تابستان ۱۴۰۲)، «نقش امام سجاد(ع) در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام (۳۸-۹۵.ه.ق)»، فصلنامه سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، دوره ۷، شماره ۲.

سید مرتضی، (تیر ۱۳۸۰)، *رساله فی العمل مع السلطان*، مترجم: شفیع، محمود، علوم سیاسی، سال چهارم، شماره ۱۴.

شیخی، فاطمه؛ کریمی نیا، محمدمهدی؛ انصاری مقدم، مجتبی، (زمستان ۱۴۰۰)، «واکاوی سیره سیاسی - اجتماعی امام جواد (علیه السلام) در هدایت شیعیان»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، شماره ۹.

شیخ مفید، (بی تا)، *سلسله مؤلفات*، ج ۴، بیروت: دارالمفید.

شیخ مفید، (۱۳۶۹ ق)، *الافصح فی امامه علی بن ابی طالب*، نجف: منشورات المطبعة الحیدریه.

شیخ مفید، (۱۴۱۴ ق)، *النکت الاعتقادیه*، تحقیق رضا مختاری، بیروت: دارالمفید.

طاهری، مهدی؛ حکمی شلمزاری، (زمستان ۱۳۹۵)، «سیر تحول و تکامل فقه سیاسی در ادوار تطور فقه سیاسی شیعه»، حکومت اسلامی، سال بیست و یکم، شماره ۴.

طباطبائی، سید جواد، (۱۳۹۳)، *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*، تهران: انتشارات کویر، چ یازدهم.

طباطبائی، سید محمد، (۱۳۹۳)، *شیعه در اسلام*، قم: موسسه بوستان کتاب، چ سیزدهم.

طرابلسی، علی ابراهیم، و ناعمی، زهره، (۱۳۹۰)، *تشیع در طرابلس و شام باتکیه بر دولت بنی عمار*، ۱ ج. تهران: نشر کتاب توت.

عبدالرزاق، علی، (بی تا)، *الاسلام و اصول الحکم*، تحقیق محمد عماره، بیروت: مؤسسه الدراره و النشر. عبدالله نسب، محمدرضا؛ شیرخانی، علی، (۱۳۹۹)، «مکتب جبل عامل و تحولات فرهنگی صفویه»، فصلنامه سیاست پژوهی ایرانی، شماره ۲۳، دوره ۷.

عسکری، ابراهیم، (۱۴۰۳/۰۹/۰۹)، «شیخ مفید»؛ از بنیان‌گذاران مکتب کلامی مذهب شیعه امامیه، خبرگزاری ایسنا.

علامه حلی، (۱۳۷۰)، *مختلف الشیعه فی احکام الشریعه*، قم: مؤسسه النشر الإسلامی (جامعه مدرسین قم).

علیدوست، ابوالقاسم؛ رهدار، احمد، (اسفند ۱۳۹۵)، «مناسبات فقه و سیاست در مکتب اصفهان»، راهبرد فرهنگ، دوره ۹، شماره ۳۶.

عنایت، حمید، (۱۳۹۲)، *اندیشه سیاسی در اسلام معاصر*، مترجم: خرمشاهی، بهاءالدین، تهران: خوارزمی، چ ششم.

غزالی، محمد بن محمد، (بی تا)، *المنقذ من الضلال*، ج ۱، اسکندریه: دار ابن خلدون.
فرخی، مرتضی؛ خرمشاد، محمدباقر؛ برزگر، ابراهیم، (زمستان ۱۴۰۰)، «سیاست متعالی زمینه‌مند؛ جغرافیای سیاست و قدرت در اندیشه سیاسی امام خمینی»، *جستارهای سیاسی معاصر*، سال دوازدهم، شماره ۴.

فاخوری، حنا؛ جر، خلیل، (۱۳۸۶)، *تاریخ فلسفه در جهان اسلام*، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هشتم.

فوزی، یحیی، (اسفند ۱۳۸۷)، «بررسی تطبیقی خرده گفتمان های سیاسی اسلامگرا در ایران قبل از انقلاب اسلامی و تاثیر آنها بر شکل گیری نظام سیاسی بعد از انقلاب»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۱۵، شماره ۴۳.۴۲.

فیرحی، داود، الف، (۱۳۹۲)، *نظام سیاسی دولت در اسلام*، تهران: سمت، چ دهم.
فیرحی، داود، ب، (۱۳۹۲)، *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*، تهران: نشر نی، چ سیزدهم.
قادری، حاتم، (۱۳۷۹)، *اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران*، تهران: سمت، چ دوم.
قرائتی، محسن، (۱۳۹۲)، *سیمای سیاست در قرآن*، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
کدیور، جمیله، (۱۴۰۱)، *تحول گفتمان سیاسی شیعه در ایران*، تهران: امید ایرانیان.
کرکی، علی بن الحسین، (۱۳۴۹ ق)، *رسائل المحقق الکرکی*، قم: منشورات مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی.

کرون، پاتریشیا، (۱۳۸۹)، *تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام*، مترجم: مسعود جعفری، تهران: سخن.
کریمی، حجت الله، (۱۸ دی ۱۳۸۹)، «ضرورت نصب امام در اندیشه سیاسی اهل سنت»، *روزنامه رسالت*.
ماوردی، ابوالحسن، (بی تا)، *الاحکام السلطانیة*، بیروت: چاپ دارالکتب العلمیه.
مرادی خلج، محمدمهدی؛ حاجیان پور؛ حمید و عبدی، زهراؤ (تیر ۱۳۹۴)، «پراکنش علما در سده دوازدهم»، *شیعه شناسی*، دوره ۱۳، شماره ۴۹.

میریجی، شمس الله، (تابستان ۱۳۸۹)، «نقش امام باقر علیه السلام در تغییرات فرهنگی - سیاسی»، *علوم سیاسی*، سال سیزدهم، شماره ۵۰.

مقدم، حامد، (زمستان ۱۳۹۲)، «نظریه استیلا در فرایند نصب امام از دیدگاه اهل سنت و جماعت»، *فصلنامه امامت پژوهی*، سال چهارم، شماره چهارم.

مظفری، حیدر، (۱۳۹۰)، «امامت»، *مجمع جهانی شیعه شناسی*.

منتظری، بهرام، (۱۳۸۶)، «پیوستگی دین و سیاست در اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی»، *فرهنگ*، شماره ۶۱ و ۶۲.

اسلام سیاسی در عصر پیشامدرن (محمدباقر خرمشاد و آرزو مجتهدی) ۱۵۷

- منوچهری، عباس، (۱۳۹۹)، *رهیافت و روش در علوم سیاسی*، تهران، سمت، چاپ نهم.
- موثقی، سید احمد، (۱۳۸۱)، *جنبش های اسلامی معاصر*، تهران، سمت، چاپ پنجم.
- موسویان، سید محمدرضا، (۱۳۸۰)، «اندیشه سیاسی شهید اول»، *علوم سیاسی*، ۱۳۸۰، شماره ۱۴.
- مهاجرنیا، محسن، (۱۳۸۸)، *اندیشه سیاسی متفکران اسلامی*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- نواب، سید ابوالحسن، (شهریور ۱۳۹۷)، «دولت فاطمیان و نقش آنان در شکوفایی تشیع در مصر»، *پژوهشنامه امامیه*، دوره ۴، شماره ۷.
- نوری، هادی (بهار و تابستان ۱۳۹۴)، «بیش جامعه شناسی تاریخی»، *جامعه شناسی تاریخی*، دور هفتم، شماره ۲.
- هرسیج، حسین، (بهار و تابستان ۱۳۸۰)، «روش مقایسه ای؛ چستی، چرایی و چگونگی به کارگیری آن در علوم سیاسی»، *مجله دانشکده علوم اداری و اقتصاد دانشگاه اصفهان*، سال ۱۳، شماره ۱.
- هزاوه ای، سید مرتضی، (۱۳۹۱)، «انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و آینده اسلام سیاسی در منطقه»، *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، دوره ۱، شماره ۴.
- هیود، اندرو، (۱۴۰۱)، *سیاست*، مترجم: عالم، عبدالرحمن، تهران: نشر نی، چاپ چهاردهم.
- سید باقری، سید کاظم (۱۴۰۳/۰۵/۰۸)، «ولایت، عنصر ماندگار اندیشه سیاسی شیعه»، *پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی*، <https://iiict.ac.ir/1403/05/velayaat/>